

Szekeres István:

Finnugor eredetű szavaink A. von Gabain ótörök glosszáriumában. Kicsinyítő-becéző képző(in)k az ótörök nyelvben

Amikor egy témakörben olyan újabb adatok kerülnek elő, amelyek figyelmünket elkerülték, akkor *szükséges a korábbi megállapítások felülvizsgálata, módosítása. Így esetünkben, a csuvasos típusú* („nyugati ótörök”) nyelvi érintkezések előtti török kapcsolatok vizsgálata, amelynek „nyomait” a keleti ótörök nyelvbe átvett szavaink történetével vizsgálhatjuk.

Annamarie von Gabain *Alttürkische Grammatik* c. könyve glosszáriumában olyan szavakkal is találkozunk, amelyek nyelvünk finnugor eredetű szókincsébe tartoznak. De erről nyelvtörténetünk szakirodalmában egyetlen tanulmányt, vagy könyvet sem találunk.

Már írástörténeti kutatásaim közben többször fennakadtam azon, hogy oly sok ótörök jövevényszavunk ellenére az ótörök nyelvben előforduló jövevényszavainknak egyáltalán nincs publikációja. Pedig népek között az érintkezések mindig is kétoldalúak voltak. Ha történelmi kapcsolataink folyamán a török népektől átvettünk szavakat, akkor törvénytörő, hogy ők is átvegyenek tőlünk. Mert egykor nem csak mi voltunk ott az „átvétel helyén”. Ott kellett lenni az átadóknak is, akik lehetnek szintén átvevők.

Kölcsönös érintkezéseket nem lehet csak egyirányú, egyoldalú felfogással és látásmóddal vizsgálni.

A magyar nyelv történetének könyvtárnyi irodalma van. Könyvek, tankönyvek sokaságában szinte már memoriterként olvashatjuk a különböző „műveltségi” tárgykörökbe sorolt (iráni, ótörök, szláv, stb.) jövevényszavainkat, hogy melyik nyelvből milyen szavakat vettünk át. Hogyan gazdagodott népünk műveltsége. Az elmélyültebb ismeretekre vágyók már az olyan török hangtani sajátosságokról is olvashatnak, mint: rotacizmus, lambdacizmus.

Népünk egyoldalú, monoton-átvevő kapcsolatáról a régi török nyelveket beszélő népekkel.

Írástörténeti kutatásaim közben szembesültem azzal is, hogy néhány ótörök betű az ótörök nyelv hangtörténeti sajátosságai miatt (l. No. 10. ’ég’, és No. 22. ’rét’), vagy „történelmi örökségként” (l. No. 15. ’šan-jü’ = No. 14.: š/s ’széles’, No. 13. n ’nagy’, No. 10. ’ég’) csak ideogramma előzményük nyelvükön megnevezett szavának akrofonijával, vagy véghangzójával (l. No. 10. **eg**) kapták (kaphatták csak!) hangértéküket. Más lehetőség a piktogram (ideogramma) je-

lentések és a belőlük képzett betűk hangértékeinek összefüggése miatt nem léteznek.

A VII–VIII. században az ótörök nyelvben még nem volt szókezdő 'g' és 'r' hang, és biztos, hogy szókezdő 'g' hang a mi nyelvünkben sem. Ehhez elég végigolvasni a TESz –ben 'g' hanggal kezdődő szavainkat. Egyetlen alapszókincsünkbe tartozó szót nem találunk szókezdő 'g' hanggal. A néhány, a török nyelvekben ma is 'k' szókezdővel kezdődő ótörök jövevényszavunk (pl.: 'güzü') a nyelvünkben zöngésült. A többi szláv (pl.: káčer>gácsér), latin, germán, vagy bizonytalan eredetű. Vagy hangfestő (pl.: kacsos>gacsos), vagy hangutánzó szó.

Az ótörök 'kők' (ég) szónak még nem létezett 'gök' változata. Így az ótörök 'g²' betű hangérték képzése az 'ég' ideogrammból csak nyelvünk 'ég' szavának véghangzójával (l. Szekeres, No. 10. : 'eg') történt. Szókezdő 'r' hang a 'rét' piktogramból képzett betű esetében is csak a nyelvünkben létezett. Az ótörök nyelvben csak 't' szókezdővel (l.: tariylay 'mező') fordul elő a piktogram jelentését megnevező ótörök szó. (l. No. 22.)

Ezért nyelvünk említett hangértékadó szavainak még ismertnek kellett lenni az ótörök betűk hangértékadásának helyén és idejében, ahogy Gabain ótörök szójegyzékében (az ótörök nyelvben) is voltak finnugor eredetű jövevényszavaink.

Betűk, szótagjelek hangértékeit nem minden írástörténeti kultúrkörben azonos módon: akroфонia (szókezdő hang, szótag) alkalmazásával alkották meg az emberiség írástörténetében. Ez lényegében csak a föníciai írástörténeti kultúrkör létrejöttében igaz. A székely és ótörök írás betűinek képzésében sem általános. Más írástörténeti kultúrkörökben más elvek (is) érvényesültek igen nagy változatosságban.

Az akroфонia elvének általánosítása olyan naivan terjesztett blőd állítás, amely az egyetemes írástörténeti szakirodalom kellő ismeretének hiányából, tudatos negligálásából ered. Épp úgy, mint minden, a székely betűkkel azonos, vagy hasonló rajzú jel ötletszerű azonosítása „székely-magyar” betűként, nyelvünk hangtörténeti ismerete, a betűk előzményének történeti összehasonlító vizsgálata, bizonyítása nélkül.

A TESz -ben több szavunk szócikke végződik azzal, hogy „A szócsalád esetleges altáji kapcsolata további vizsgálatot kíván.” A vizsgálatok eredményeit viszont hiába is keressük, mert az elmúlt három-négy évtizedben (TESz I. kötet: 1967; II.: 1970; III.: 1976) az említett szavak, szócsaládok „további” vizsgálatait nem végezték el. Máig megmaradtak kívánságnak. —

Nyelvünk finnugor eredetű szavaink vizsgálata az ótörök (és mongol) nyelvben kivételes és különleges jelentőségű volna népünk ősmúltjának valós nyelvfeldrajzi feltárásában. A kölcsönhatások ismeretéből sok mindent meg lehet (meg lehetett volna) állapítani.

Őstörténetünk „megfogalmazását” egyoldalú nyelvi modellezése miatt érik támadások, mert népünk történetét, „műveltségének fejlődését” csak különböző eredetű jövevényszavaink egyoldalú tükrében mutatják.

Az ótörök nyelvben egykor meghonosodott szavainkról egyetlen publikációt, könyvet vagy tanulmányt nem találunk, amelyekben szavainkat új nyelvi környezetükben, szóalaki, jelentéstörténeti és más összefüggéseikben is vizsgálják. „Beépülve” az ótörök nyelvbe.

Az Európában velünk szomszédos népek nyelvébe került szavainkkal más a helyzet, mert azzal már Kniezsa István is foglalkozott. Újabban pedig egyre több európai nyelvben végzik el nyelvészeink a vizsgálatokat. Az orosz nyelvben: Hollós Attila 1996.; a finn nyelvben: Kiss Jenő MNy. 1975: 335-7.; a svéd nyelvben: Kiss Jenő MNy. 1976: 947.; a spanyol nyelvben: Oszkó Beatrix MTA Ny. tud. Int. 1997: 267-9.

A Magyar Nyelv XCVI. ÉVF. 2000. 3. számában rövid ismertetőt olvashatunk a készülő Kárpát nyelvátlasz munkálatairól. (L.: *Posgay Ildikó: A Kárpát nyelvátlasz magyar lexikai elemei*, 368.)

Legutóbb Nyomárkay István, az MTA levelező tagja tartott székfoglaló előadást 2004. november 15.-én „Nyelvi kölcsönhatás a szavak tükrében, „A magyar-horvát nyelvi kapcsolatok múltja és jelenje” címmel. — De szavainknak az ótörök (és mongol) nyelvben történt „meghonosodásával” könyvet, vagy csak egy rövid tanulmányt is hiába keresnénk.

Ilyen feltáró munka elvégzésének szándékával a közelmúltban még az Ivanics Mária vezette MTA-SzTE Turkológiai Kutatócsoport (*Róna-Tas András, Biacsi Mónika, Kempf Béla*) (2002-2006) célkitűzései között sem találkoztam, amelynek fő pontjai:

1. A korai magyar-török nyelvi és történeti kapcsolatok komplex vizsgálata. (Csak korai török jövevényszavaink új szintézissel történő sajtó alá rendezése szerepel a tervezetben. Pedig ebbe a tárgykörbe tartozna a kapcsolatok „másik” oldalának „komplex” bemutatása is.)

2. Az ótörök nyelvemlékek történeti szempontú értékelése.

3. A besenyő nyelvi korpusz adatbázisának összeállítása.

4. Óstörök kutatások.

5. Előmunkálatok egy török etimológiai szótárhoz. —

Az ótörök (és mongol) nyelvben előforduló szavaink vizsgálatáról, átvételük nyelvföldrajzi helyszínéről, még egy mellékesen felröppenő gondolatfoszlány sem található a munkatervekben.

Meddig kell (kellene) még várni? — hogy a „hézagpótló” munkát immár elkezdjék? —

Precedensként kezdjünk hozzá. Remélve, hogy lesznek ifjú, vagy kevésbé ifjú tehetséges követőink.

Az ótörök nyelvbe átvett szavaink vizsgálata a megfigyelt nyelvi jelenségek összevetésén alapul. Azon, hogy az ótörök nyelvbe átvett szavaink jelentése többnyire változatlan szóalakok megmaradása mellett is változott (olykor) a török nyelvekben. Ennek (egyik) oka lehet a török nyelvek nagy földrajzi széttagolódása. De feltehetően más is.

A hangtörténeti változások, a képzőkkel ellátott új szóalakok és jelentések időrendben már átvétel utáni, későbbi fejlemények. De a jelentésváltozások (bővülések) továbbra is összefüggésben maradtak a szavak eredeti, átvett jelentésével. Annak mintegy „leszármazott” jelentéstörténeti változatai.

Kitűzött feladatunk megoldása szempontjából a változásokra, a változatokra kell figyelni (!), mert az adatokból, az átvett szavak, (morfémák) egyezéséből és változásaiból sok minden megállapítható.

Az ótörök feliratokban és kéziratokban szórványosan előforduló szavaink épp úgy a legrégebbi (hiányolt) hiteles „ősmagyar-kori” szórvány nyelvemlékeink, mint később, a legkorábbi latin nyelvű „ómagyar-kori” okiratainkban előfordulók.

Annamarie von Gabain (Gaben) ótörök glosszárúját (szójegyzékét) és nyelvtanát az ótörök feliratok és a turfani és dunhuangi kézírásos ujjur írásemlékek alapján állította össze, tehát a glosszárújában előforduló szavak valamelyik ótörök feliratban (feliratokban) és kézíratos írásemlék(ek)ben is többnyire megtalálhatók. Az átvétel utáni változások mutatják meghonosodásuk folyamatát a török nyelvekben. —

A megfigyelt összefüggésekre építve azon szavaink vizsgálatával lehet folytatni a kutakodást, amelyek ugyan nem fordulnak elő ótörök feliratokban és kézírásos emlékekben, de a Történeti Etimológiai Szótárban a szócikk végén olvasható, hogy:

„A szócsalád esetleges altáji kapcsolata további vizsgálatot kíván.” Különös tekintettel a „mongolosság” gyanújába került szavainkra, amelyek egyáltalán nem biztos, hogy ótörök közvetítéssel kerültek a mongol nyelvbe, vagy a mongolból nyelvünkbe.

Például: ’dél’ szavunk. L. „No. 2. A ʃ ’dél’ ideogramma és az ótörök ʃ ʏ ʘ ʘ ’on’ (dél, déli) jelentésű ideogrammak” jelszócikkében. (Szekeres 2008) Valamint 1991-ben: A „teknős jelszalag”. (A ZMTE Hatodik Magyar Őstörténeti Találkozó Előadásai és Iratai 78-101. Budapest – St. Gallen, 2005 ISBN 963 9349 08 9 Szent Gallen 1991.)

Bárcki Géza néhány fontos, ma is érvényes és meggondolandó tanácsot fűzött az etimológia módszertanához:

„Az egyik legfontosabb módszertani elv annak a felismeréséből áll, hogy egy szó etimológiája nem választható el a szó belső történetétől, azaz, hogy amikor egy szó eredetét kutatjuk, sohasem szabad kiindulni jelenlegi alakjából és jelentéséből. Föltétlenül ki kell aknázni az írott forrásokat, hogy összeállíthassuk belőlük a szóra vonatkozó történeti adatokat, gondosan megállapítván minden alak- és jelentésbeli változatot, amelyben a szó története során jelentkezik. Természetesen az adatok láncolatában többé-kevésbé jelentékeny hézagok is mutatkoznak, melyeket igyekezni kell kitölteni. Ebben a nyelv fejlődésének története segíti az etimológust. Ily módon el lehet jutni ahhoz a legrégebbi alakhoz és jelentéshez vagy alakokhoz és jelentésekhez, melyeket tévedés veszélye nélkül megállapíthatunk. Ezáltal kétségtelenül közelebb jutunk a szó eredetéhez,

jobb kiindulópontot kapunk az összehasonlításához. Természetesen éppoly szükséges, hogy az etimológus, ha nem is a finnugor nyelvészet szakembere, legalább bizonyos fokig tájékozott legyen ebben a tudományágban, és szilárd ismeretei legyenek azoknak a nyelveknek fejlődéstörténetéről, amelyekkel – úgy véli – kapcsolatba hozhatja a magyar szót.” (Bárczi Géza: A magyar nyelv múltja és jelene Gondolat Kiadó, Budapest 1980. 215)

Először tekintsük át egy régi török szótő és bővítményei adatait a török nyelvekben:

„čol- verstümmelt werden || sakatlan-” (A. von Gabain)

„uig. (Gab.) čol- ’verstümmelt werden’; mtü. čol-ak (C. Brockelmann čulak) ’verstümmelt (am Arm)’; čag. usw. čolak ’verkrüppelt’, osm. krm. Az. čolak ’einarmig’, kkir. čolok, kzk. čulak ’vertrocknet (von den Armen)’ (> čuv. čəlaχ ’Krüppel, einarmig’; čer. TLČ 80 čolak); ? tel. čoltyk, čontyk ’ohne Schwanz’, soj. čoldak, šoltak ’kurz’ (> kam. Joki 294-5 šoltak ’kurz’); kzk. šujnak ’hinkend’;” (Martti Räsänen)

Vagyis:

„čol- ’megcsonkított’ ” (A. von Gabain)

„ujgur čol- ’megcsonkított’; középtörök čol-ak: ’csonka (kar)’; csagatáj stb. čolak: ’nyomorék’; oszmánli, krimi török, azeri čolak: ’félkarú’; karakirgiz čolok, kazak čulak: ’elszáradt (karoktól)’ (>csuvas čəlaχ: ’nyomorék, félkarú’; cseremisiz, tatár jövevényszótár 80: čolak); ? teleut čoltyk, čontyk: ’farok nélkül (faroktalan)’; sojot čoldak, šoltak: ’rövid’; kazak šujnak: ’sánta’ ” (Martti Räsänen)

Az uig. *čol-*: ’megcsonkított’ szótő *ak* ’kar’ szóval összetett, jelentésbővült („leszármazott”) változatai a török nyelvekben: ’csonka (kar); nyomorék; félkarú; elszáradt; farok nélkül (faroktalan); rövid; sánta’. Mind a megcsonkítás következményei!

Láthatjuk, hogy a szó nem csak a déli z -s török (oguz) nyelvekben ismeretes, hanem a török nyelvterület más nyelveiben is, ahol később a szó nem csak jelentésében, hanem már különböző hangalaki változásokon is átment. Pl.: karakirgiz čolok (a második szótagban a > o; kazak čulak (az első szótagban o > u); ’ (>csuvas čəlaχ (az első szótagban o > ə, a másodikban k > χ változás történt. A teleut čoltyk, čontyk, sojot čoldak, šoltak valószínű, hogy képzős szóalakok; a kazak šujnak és sojot šujnak pedig č > š szókezdő hangváltzáson ment át.

Ennyit tudtam (tudunk) röviden megállapítani az ótörök ’čol-’ és bővítményei szótári alakjaiból. —

Legyen a következő néhány finnugor eredetű szavunk vizsgálata módszer-tani kezdeményezés, a „további vizsgálatot kívánó” szavaink, valamint nyelv és történettudományunk érdekében. Remélve, hogy tehetséges fiatal (vagy már kevésbé fiatal) nyelvészeink körében lesz a feladatnak (ennél jobb és megfelelőbb) folytatása. Kezdjük a vizsgálatot A. von Gabain ótörök szójegyzékének egyik szavával:

käräkü 'Zelt' || *çadır*
kärgä- ermangeln || eksik
 ol-

(AlttGramm)

A 'käräkü' szó ótörök jelentése: 'sátor' (Zelt, çadır). (AlttGramm)
 Martti Räsänen etimológiai szótárában:

uig. (Gab.) *käräkü* 'Zelt', mtü. *kärägü* 'Zelt
 bei den Türkmenen', 'Winterhaus bei
 den Ansässigen', čag. srt. *kärägä*, oir.
 tel. *käräyä* 'Jurtengitter, Holzgitter',
 kzk. *kerägü* id.

< *kär* 'spannen, ausdehnen'

(Martti Räsänen)

Azaz:

„ujgur (Gab.) *käräkü* 'sátor', középtörök *kärägü* 'sátor a türkméneknél, a letelepedettek téli háza', csagatáj *käräge*, oirát, teleut *käräye* 'jurtarács, farács', kazak *keräge* azonos jelentésű (az előzőkkel). < *kär* '(ki)feszt/húz', 'kinyújt' ”

A középtörök *kerägü* a türkméneknél időrendben későbbi előfordulás lehet, mert harmadik (utolsó) szótagjában már $k > g$ zöngésülés (hangváltozás) történt.

A 'käräkü' (kerekü) szó jelentése az ótörök ujjur és középtörök nyelvben: 'sátor'; de jelenti a *keräge* ($k > g$ zöngésült) változat a (délkeleti török) csagatájoknál és (északkeleti szajan török) teleutoknál a kerek jurtarácsot, farácsot, amely a sátor kerek vázaként annak a legfontosabb alkotó része.

A 'kär kifeszt, kinyújt' jelentése elvonással keletkezett a 'käräkü' (sátor) szóból. A sátor összezsákolásának utolsó művelete, amikor a kerek jurtarácsra (farácsra) feszítik a nemez külső burkolatot.

mtü. **[kär]** 'spannen', čag. usw. *kär* 'ausspannen, ausdehnen, ausstrecken', krm. *gär*, osm. *gär*, blk. usw. *ker*, kaz. *kir*, čuv. *kar*; АН. *kär-kü*, tel. *ker-ki* 'Rahmen zum Ausspannen, Stickrahmen', osm. *gärgi*, kaz. *kirgä* 'пялицы', čuv. **kara* (> čer. Vas. 65 *kär-ä* 'пялицы, прибор для влвания кружев'); bar. *kär-gic* 'ein Holzgestell zum Ausspannen der Felle', čuv. *kar-aš-jš* id.; osm. *kär-gäf* 'пялицы'; KB. kom. tel usw. *kär-iš* 'Streit, Zank', mtü. *käriš* 'Ringkampf' usw.

~ mo. (Poppe 18) *kereläü* 'zanken, streiten' ~ tu. *ker-čę* ~ kor. *kel* 'zanken'

Azaz:

„középtörök kār '(ki)feszt/húz', csagatáj, stb. kār 'ki-/megfeszít', 'kinyújt', '(ki)nyújt', krími-török gār, oszmánli ġār, balkár, stb. ker, kazak, kirgiz, čuvas kar; Abû-Hayyân kār-kü, teleut ker-ki 'rámák a ki-/megfeszítéshez', 'rámák hímzéshez', oszmánli ġārgi, kazak kirgə 'kifeszít, horgolásra készített eszköz'); barabani kār-gic 'egy faváz a nyersbőr kifeszítéséhez', čuvas kar-Gə-ʒə azonos jelentésű (az előzőkkel); oszmánli kār-gäf 'kifeszít'; katadgu bilig (Radloff után), komán, teleut, stb. kār-iš 'viszály, civakodás', középtörök kārīš 'birkózás', stb.

~ mongol, írott mongol (Poppe 18) kere-ldü 'civakodni, viszálykodni' ~ tunguz ker-če ~ kóreai kel 'civakodni' "

A kār szó (szótő) legrégebbi feljegyzése '(ki)feszt/húz' jelentéssel a középtörök nyelvben fordul elő. A krími török, oszmánli gār esetében már szókezdő k > g zöngésülés (hangváltozás) történt, tehát időrendben későbbi fejlemények, mivel az ótörök nyelvben még nem volt (miként a nyelvünkben sem) szókezdő 'g' hang.

Ugyanez a kār > ker szó(tő) zöngésült szókezdővel, főnévi ger 'jurta' jelentéssel van jelen a mongol nyelvben, bár a két egykor azonos szóalaknak történetükben közvetlenül sincs közük egymáshoz. A kār-ű jelentése egyezik a kār > ger szó jelentésével. Miért?

„Main article: Yurt (Fő cikk: Jurta)



Ger-tereg on the move (Jurta-kocsi útközben)

The yurt is the traditional dwelling of the Mongolian nomads. It has a circular shape, is supported by a collapsible wooden frame, and is covered by wool felt. In Mongolia, a “yurt” is called a “ger” (Mongolian: ʁəp).

In the 12th and 13th centuries, ger-tereg (yurts on carts) were built for the khans and chieftains. Iron bushes of enormous dimensions for the shafts of a cart were found during excavations of Karakorum.^[6] The distance between the wheels of such a cart would be over 6 metres and it would be pulled by 22 oxen. Such ger-teregs are mentioned in the Secret History of the Mongols.

A common arrangement of a yurt camp in the medieval Mongolia was huree (kuren) (meaning „circle”), in which the yurt of the khan or chieftain was

located in the centre and the yurts of the other members of the tribe were placed around it. This arrangement had a defensive function in the conditions of frequent skirmishes.



Inside a yurt (Egy jurta belül)

(Wikipedia: Architecture of Mongolia)

Azaz:

„A jurta hagyományos lakása a mongol nomádoknak. Ez egy kör alakú, összecusukható fakeretből áll, és gyapjú nemezzel van fedve. Mongóliában, a „jurta” neve „ger” (mongol: гэр).

A 12. és a 13. században, a kánok és törzsfők jurta-szekéért (jurták szekereken) építettek. A szekér hatalmas méretű tengelyeinek vasperselyeit ásatások során találták meg Karakorumban. A távolság a kerekek között ilyen szekéرنél több mint 6 méter, és 22 ökör sem tudná húzni. Ezeket a jurta-szekereket említi a Mongolok Titkos Története.

A középkori Mongóliában közös egyezés alapján a jurta tábor huree (kuren) volt (jelentése „kör”), amelyben a kánnak vagy vezérnek a jurtája volt a központban, és a törzs többi tagjainak jurtája körbefogta azt. Ez az elrendezés a védekezés feltétele volt a gyakori csetepatékban.”

Továbbá:

„In modern Turkish the word „yurt” is used as the synonym of homeland. In Russian the structure is called „yurta” (юрта), whence the word came into English.

The Kazakh word used for yurt is киіз үй (transliterated: kīiz üy), and means “felt house”. The Kyrgyz term is боз үй (transliterated: boz üy), meaning “grey house”, because of the color of the felt. In Turkmen the term is both ak öý and gara öý, literally “white house” and “black house”, depending on its luxury and elegance. In Mongolian it is called a ger (гэр / □□□□). Afghans call them “Kherga”/”Jirga”. In Pakistan it is also known as gher (رھگ). In Hindi, it is called ghar (घर), which means home. In Persian yurt is called xeyme (خمیخ), in Tajik the names are yurt, хона-и сиёҳ, хаума (юрт, хонаи сиёҳ, хайма).”

(Yurt from Wikipedia, the free encyclopedia)

Azaz:

„A modern török nyelvben a „jurta” szót a szülőföld szinonimájaként használják. Oroszul a szerkezet neve „jurta” (юрта), ahonnan a szó az angolba került.

A jurtára használt kazak szó кииз үй (átírt: kīiz Uy), és a jelentése: „nemez ház”. A kirgiz kifejezés боз үй (átírt: Boz Uy), jelentése „szürke ház”, a nemez színe miatt. A türkménben a kifejezés mindkettő, fehér Oy és fekete Oy, szó szerint „fehér ház” és a „fekete ház”, a luxusától és az eleganciájától függően. A mongolban a neve ger (гэр / ᠭᠡᠷ ᠦ). Az afgánoknak „Kherga” / „Jirga”. Pakisztánban szintén úgy ismeretes, mint gher (گهر). A hindiben a nevezete Ghar (घर), ami otthont jelent. A perzsa jurta neve xeyme (خمیخه), tádzsikul a jurták neve хона-и сиёҳ, хаума (юрт, хонаи сиёҳ, хайма).”

A ‘ger’ szó az afgán, perzsa, hindi nyelvben a mongol hódítás következménye lehet.

Az ősmongol nyelvben sem volt szókezdő ‘g’ hang:

„A középkori hangtan tanulmányozásához feltétlenül ismeretes a mai hangtan ismerete is. A mongol és a kínai nyelv eltérő eredetű, ráadásul másféleképpen fejlődtek, néhány hangtani változásuk igencsak eltérő.

A fenti rekonstruált szavak vizsgálatából kiderül, hogy a kínai nyelv ‘gu’ jele elején álló, mássalhangzó a korai és középkorai kínai, valamint a mai összetétele alapján (k>k>g), a mongol nyelvben pedig (k>g>h) volt. Ha a nyelvjárást vesszük alapul, akkor a (k) és a (h) között (g) hangnak kell lennie. Éppen ezért, ha a fenti alakok fordulnak elő egy szóban, a rekonstruálásuk és magyarázatuk nagyon könnyű. Bár a változások ebben az esetben a mai hangrenddel nagyjából megegyeznek, esetleg némi eltérés lehet köztük, az ilyen összefüggések figyelemre méltóak.” (Ucsiraltu/Obrusánszky 2008, 45)

Az adatok alapján rekonstruált mongol kār ~ ker> ger ‘jurta’ szó jelentése az ótörök ‘käräkü; jurta’ jelentéssel egyezik. Az ótörök ‘kär’ szó ‘kifeszít, kinyújt’ jelentésének nincs köze a mongol ‘kär ~ ker > ger’ ‘jurta’ jelentéshez, tehát az átvétel nem egymástól (egymásból), hanem egymástól függetlenül történt (történhetett) a nyelvünkben. A kérdés csak az, hogy milyen lehetséges összefüggések léteznek?

Nyelvünkben a ‘käräkü’ (kerekü) — kerek’ szavunk régi alakja a szóvégi sorvadó ‘ü’ hanggal:

„kerek 1055: „que ducitur iterum admonarau kerekv” hn. (TA.); 1075/†1124/†1214: kerektou hn. (MonStrig. 1: 57); 1372 u./1448 k.: bigquereg hn. (OMOl. 55);” Stb. Továbbá:

J: A) fn. 1. 1055: ‘erdő; Wald’ (l. fent); 2. 1416 u./1490 k.: ‘forgószél; Wirbelwind’ (AporK. 33); 3. [a föld(nek) kerekén] ” Továbbá:

B) mn. 1. 1075/†1124/†1217: kör, (korong, henger) alakú, körhöz hasonló; rund, kreisförmig’ # (l. fent), 1372 u./1448 k.: ‘ua’. (l. fent); 2. 1075/†1124/†1217: ? ‘nagy kiterjedésű; umfangreich | az egész látóhatárt betöltő; den ganzen Horizont ausfüllend;” stb. (TESz)

A legrégebben feljegyzett *kerekv* (kerekü) szavunk a tihanyi apátság alapítólevelében (1055) fordul elő a TESz adatai szerint. (A szóvégi v-betű az 'ü' hang egyik korabeli jelölése.)

Továbbá:

„Származékszó: a kerül, kerít, kering igék ker- alapszavából jött létre –k deverbális nomenképzővel. Kerék alakváltozata, amelyhez eleinte megkülönböztetés nélkül fűződtek főnévi és melléknévi jelentések, később sajátos főnévi szerepben elkülönült (l kerék a.). Az ö- ző alakok a kör hatását tükrözik.” (TESz)

„kerék 1211: ? „In villa Pechel isti sunt vdornici... Keregus” sz. szn. (PRT. 10: 504); 1325: ? Kerek szn. (Oklsz.);” Továbbá:

„Szóhasadás eredménye: a kerek szótól különült el. Az egyaránt régi kerek és kerék változatok között a jelentésmegoszlás viszonylag kései. Egyes nyelvjáráásokban ma is megvan a kerek hangalak a főnévi jelentések hordozójaként is.” (TESz)

A ker- alapszóból a 'kerül' ige eredetét a TESz az alábbiakban adatozza:

„A szócsalád ker- alapszava ősi örökség a finnugor korból; vö.: vog. AK. kər- 'valamit oldalt> körüljár; elmegy, eltűnik' (Vir. 1960. 342); osztj. kəri- 'megfordul, forog' (MSFOu. 23. sz. 3), V. kórək 'kerek, kör alakú' ” Továbbá:

„Az ugor első szótagbeli magánhangzók nyílt ä- re utalnak, a finn ie < *ē hangnak is lehet ugor *ä megfelelője (vö. a m. lé, nyelv egyeztetését). Az e>ä változás az ugor korban történhetett. A finnugor előzmény alapalakja *kerä(-) lehetett; feltehetőleg igenévszó jellegű volt, 'kerek, forgó', illetőleg 'forog, kering' jelentéssel. A szócsalád esetleges altáji kapcsolata további vizsgálatot kíván” (TESz)

„**kör** 1643: „Közben [о : Kórben] isznac avagy kórnyül szerben iddogalnac: bibunt in orbem seu circumpotant” (NySz. 1: 1629 Iddogál a.; a javítás: MNy. 7: 34); 1770: „Köré . . . eft enim tertius cafus nominis kër, (kör) circus” (Kalmár: Prodr. 166.); 1802: Körjein gr. (Peretsenyi Nagy L.: Szakadár 176: NSz.). J: 1. 1643: 'zárt görbe vonal, illetőleg ilyen vonal alakjában elhelyezkedő személyek, testek sora, mozgásnak ilyen alakú pályája; Kreis' # 2. 1770: 'olyan zárt görbe vonal, amelynek minden pontja a középponttól egyenlő távolságra van; Kreis <in der Geometrie>' # (1. fent); 3. 1785: 'valakinek, valaminek közvetlen környezete, közelsége; Umgebung, Umkreis' # „Valamint: „7. 1815: 'együvé tartozó dolgok, jelenségek rendszere, csoportja; System' (Kazinczy: Munkái 8: 290: NSz.);” Stb.

„Szóelvonás eredménye: a körül, köröskörül, körülötte szavakból jött létre, feltehetően az alul : al, fölül : föl szópárok analógiájára. A körül, körös-körül, valamint a környék szavaknak ez a közös alapszava valószínűleg önállóan élt az ősmagyar korban. Egykori meglétére vallanak egyéb származékok is; vö. például: 1518 k.: „Egy bársony aranyos köretes szederjes főkötő” ('aranyos szélű, kerületű') (MNy. 56: 118); 1592/1852: „kerekded figurában, az első és külső kör-

zetben is megtalálod” (Csízio 53: NSz.). E származékok szintén elősegíthették a kör szó elvonását, illetőleg elvont jelentésben való felelevenítését.

A ker alakváltozat tudatos alkotás lehet a kerül, kerít igékkel való egybevetés alapján. A jelentések közül az 1. lehetett az eredeti, a 2., 4. ebből közvetlenül fejlődhetett. A 3. jelentés körül, környék hatására alakulhatott ki; az 5 – 8. fejlődésére vö.: fr. cercle; ném. Kreis: ’kör, köralak; hatáskör, munkakör; közvetlen környezet, társaskör, csoport’.” (TESz)

Csakhogy: Egyáltalán nem biztos, hogy a ker „alakváltozat” „tudatos alkotás”. A békéscsabai tótok (szlovákok) a XVIII. század elejétől telepedtek át a Felvidékről. Eleik archaikus nyelvét beszélték és keverték olyan magyar szavakkal később is, amelyekre nem volt szó, kifejezés egykori nyelvükben. A ’kör’ szót egyértelműen ’ker’ –nek mondták. Létezett nyelvünkben a ’kör’ szó ’ker’ előzménye:

„Voltak, akik malackáikat lábuknál megkötve kipányválták és az utcai árokparton (na garad’e) vagy a közeli körgáton (kergát) s úgy legeltették őket” (Dedinszky Gyula: A csabai kolbász, Tevan Kiadó 1998. 24)

De jól emlékszem még e csabai „felemagyar-feletót” nyelvet megjelenítő mondásra is: „Ta igyeme na kergátu vízállás megtekintováty.” („Megyek a körgáthoz a vízállást megtekinteni.”)

Figyelemre méltó a mongol kuren>huree (’kör’) szóváltozat is, amely –en képzővel (?) szintén a ker>kär (’kör’) szóalakra, szótőre mehet vissza.

A mongol átvétel idején (ami szótóként korábban lehetett a már képzővel ellátott ’käräkü’ szavunk ótörök átvételénél), a kər ~ ker > kär szavunknak még ’kör, kör alakú’ főnévi (!) jelentése (is) lehetett, mert ez lett hasonlóságon alapuló jelentéstapadással a mongol sátor (jurta) neve is, amely (k > g) zöngésedéssel ’ger’ szóvá alakult. S ennek nincs köze az ótörök (középtörök) kär ’(ki)feszt/húz’ igéhez, amely a käräkü szóból elvonással származott.

A „kívánt” vizsgálatot az adatok összevetésével, összefoglalásával végezzük el:

1./ A Tihanyi alapítólevélben 1055-ben előforduló ’käräkü’ (kerek) szó finnugor eredetű, amely a ker- alapszóból jött létre –k deverbális nomenképzővel. (Igéből képzett névképzővel).

2./ Gabain ótörök glosszáriumában a nyelvünkből átvett ’käräkü’ szónak (çadır) ’sátor’ jelentése van.

A ’käräkü’ ótörök (ujgur) átvételéből arra következtethetünk, hogy a nyelvünkben főnevesült ’käräkü’ szónak az „ősmagyar korban” külső hasonlóságon alapuló névátvitellel ’kerek (ház), sátor’ jelentése (is) volt.

A névátvitelnek sok változata van. Talán a leggyakoribb, amikor külső megjelenésük alapján, valamihez hasonlítva nevezünk el földrajzi fogalmakat, tárgyakat, embereket, stb.

Pl.: torok > ’utca, völgy bejárata’; kereki > ’kerek ’erdő’; käräkü > ’kerek (alakú) ház, sátor’.

Személynévként: Balogh > 'balkezes'; Sánta, Kövér, Bika, Nagy, Vékony, stb.

A középtörök és türkmén kerägu utolsó szótagjában már k > g zöngésülés történt. A szónak szintén 'sátor', valamint a 'letelepedettek téli háza' jelentése van.

3./ Több török nyelvben az átvett 'käräkü' szóból származnak jelentésmódosulással a 'kerek sátor' fő részei. A 'käräkü' szó keräga változatának a (délkeleti török) csagatájoknál és (északkeleti szajan török) teleutoknál, valamint a mongol oiratoknál (kerek) jurtarács, farács jelentése van, amely a sátor vázaként annak a legfontosabb része, alkotója.

4./ A 'käräkü' szóból elvonással keletkezett a 'kär; kifeszít, kinyújt' jelentésű szó a török nyelvekben, amely a sátor felállításának, a részek összezsátolásának utolsó művelete, amikor a kerek rácsszerkezet vázára (jurtarácsra, farácsra) feszítik, nyújtják a nemez burkolatot.

A kär legrégebb feljegyzése '(ki)feszít/húz' jelentéssel a középtörök nyelvben fordul elő. A krími török és oszmánli gär esetében már szókezdő k > g zöngésülés történt, tehát időrendben későbbi fejlemények. A kär és különböző bővített változatai már az egész török nyelvterületen elterjedtek:

Középtörök kär '(ki)feszít/húz', csagatáj, stb. kär 'ki-/megfeszít', 'kinyújt', '(ki)nyújt', krími-török gär, oszmánli gär, balkär, stb. ker, kazak, kirgiz, čuvas kar. Abû-Hayyân kär-kü, teleut ker-ki 'rámák a ki-/megfeszítéshez', 'rámák hímzéshez', oszmánli gärgi, kazak kirgø 'kifeszít, horgolásra készített eszköz'); barabani kär-gic 'egy faváz a nyersbőr kifeszítéséhez', čuvas kar-Gø-ʒə azonos jelentésű (az előzőkkel). Oszmánli kär-gäf 'kifeszít'; katadgu bilig (Radloff után), komán, teleut, stb. kär-iš 'viszály, civakodás', középtörök käriš 'birkózás', stb.

A mongol (Poppe 18) kere-ldü, tunguz ker-če, kórei kel 'civakodni, viszálykodni' jelentések az ótörök käriš (viszály, veszekedés) szóval vannak kapcsolatban.

5./ Nyelvünkben a mind erősebben érvényesülő török hatásra, vagy más ok miatt a 'käräkü' 'sátor' jelentése kiavult, s az ótörök čatir, vagy a csuvasos * šatir szóból jövevényként a 'sátor' név honosodott meg nyelvünkben.

6./ A nyelvünkben átvett 'sátor' jelentésű 'käräkü' ujjur, középtörök, türkmén déli török adatsora alapján megállapíthatjuk, hogy egyik nyelvünket beszélő néprészünk útvonala Belső-Ázsiából a Dzsungár-kapun és a Heftalita Birodalom területén át a Kaszpi tenger megkerülésével vezetett a Kaukázustól északra fekvő területre, s onnan a Kárpát-medencébe, mert az ujjurok sosem hagyták el belső-ázsiai hazájukat. Nyelvünkben csak Belső-Ázsiában, egy hosszabb történelmi kapcsolat idején vehettek át szavakat.

Lehet, hogy a török népek között általánosan elterjedt čatir (sátor) szó épp a több részből összezsátolt 'kerekü' és szócsaládja párhuzamaként jött létre a török čat- (összeilleszt) ige származékaként. Mindkettő ismeretes a középtörök (mtü.) és más török nyelvekből is.

A 'középtörök' nyelvet C. Brockelmann: *Mitteltürkischer Wort schatz nach Mahmūd al Kāšyarīs Divān Luyāt at- Turk*. Budapest—Leipzig 1928, ellenében, a turkológia már szintén ótöröknek tartja:

„Ma már az 1072 körül Mahmū al-Kāšyarī által írt, és egyetlen egy, 1266 körüli másolatban fennmaradt művet ótöröknek tartjuk és (egyik korai kiadója az arabista Brockelman ellenében) nem középtöröknek,” (Róna-Tas András: „Börtön szavunk és az avar-magyar kapcsolatok” (Nyelvtudományi Közlemények 100. 221. old. (2003))” (Szekeres 2008, Jegyzetek 64.)

7./ A 'kär > ger' szó(tő) zöngésült szókezdővel, főnévi 'ger; jurta' jelentéssel van jelen a mongol nyelvben. De semmi köze sincs a 'käräkü' szóból elvonással keletkezett 'kär; kifeszít, kinyújt' jelentésű ótörök szóhoz. A mongol 'kär ~ ker > ger; jurta' szó jelentése az ótörök 'käräkü; jurta' jelentéssel egyezik. Mongol és ótörök (ujgur) átvételük egymástól teljesen függetlenül történt (történhetett) nyelvünkben.

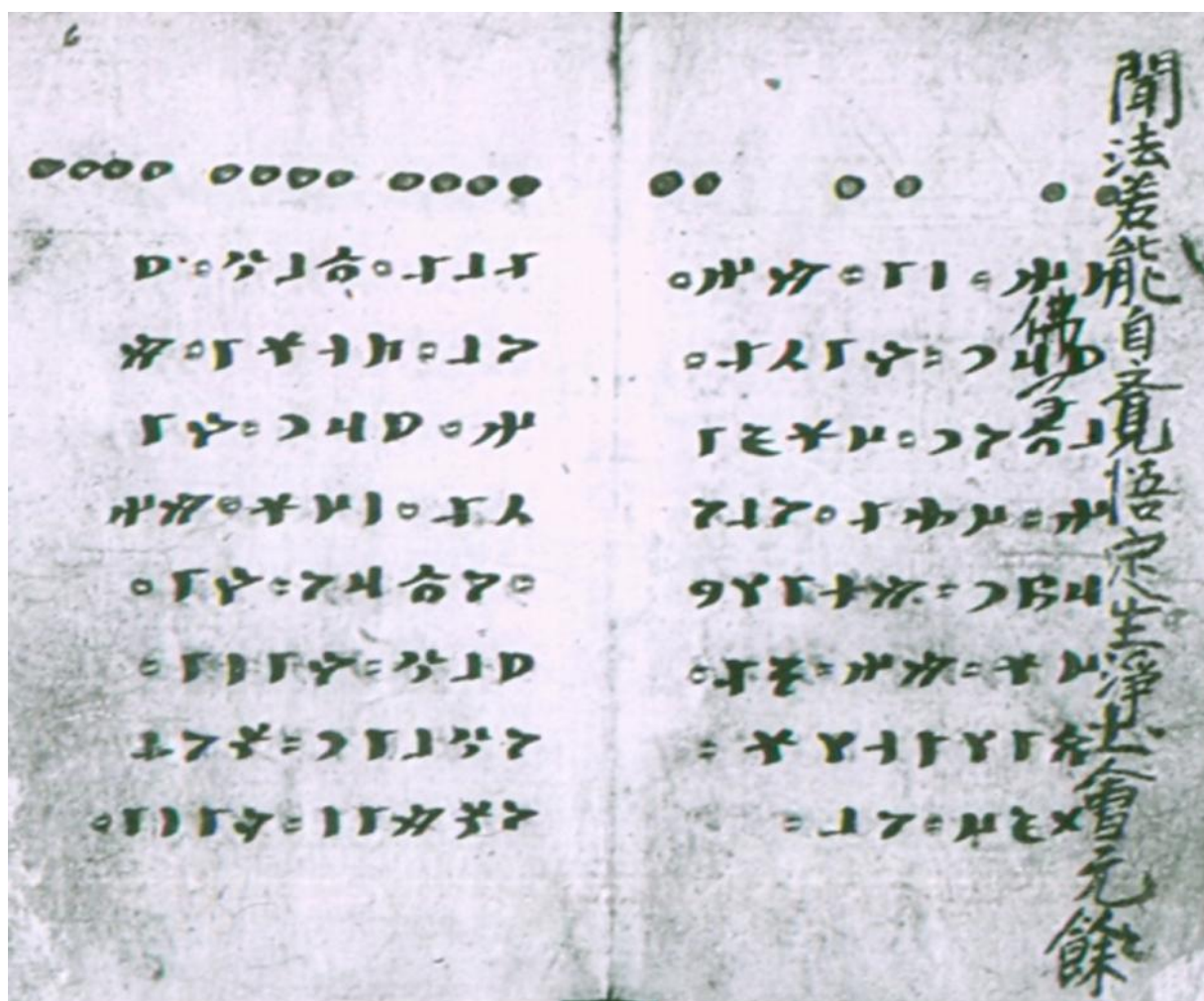
A 'kär' szó jelentése a korai tót (szlovák) és a mongol átvétel egyezése szerint 'kör, köralakú' volt. Erdélyben is megfigyelhetjük, hogy az 1200-as évektől bevándorló vlahok (románok) átvett földrajzi és településneveinket úgy őrizték meg nyelvükben, ahogy egykor a magyaroktól hallották. Ez érvényes lehet a szlovákok szláv nyelvű elődeire is. (Megjegyzem: a szlovák és az általam még ismert orosz és bolgárszláv nyelvben nincs és tudtommal nem volt 'ö' hang.)

8./ A käräkü szó čatır (sátor) jelentéssel a legterjedelmesebb (több mint 60 oldal) „Irk bitig” (Jós könyv) nevű turfáni kézirat ótörök írásemlék 18. lapján fordul elő.

Egyéb nevei: „The Book of Omens” (Jóslások könyve); „Manual of Divination” (Jövendőmondás kézikönyve); „Гадательная книга” (Jós könyv).

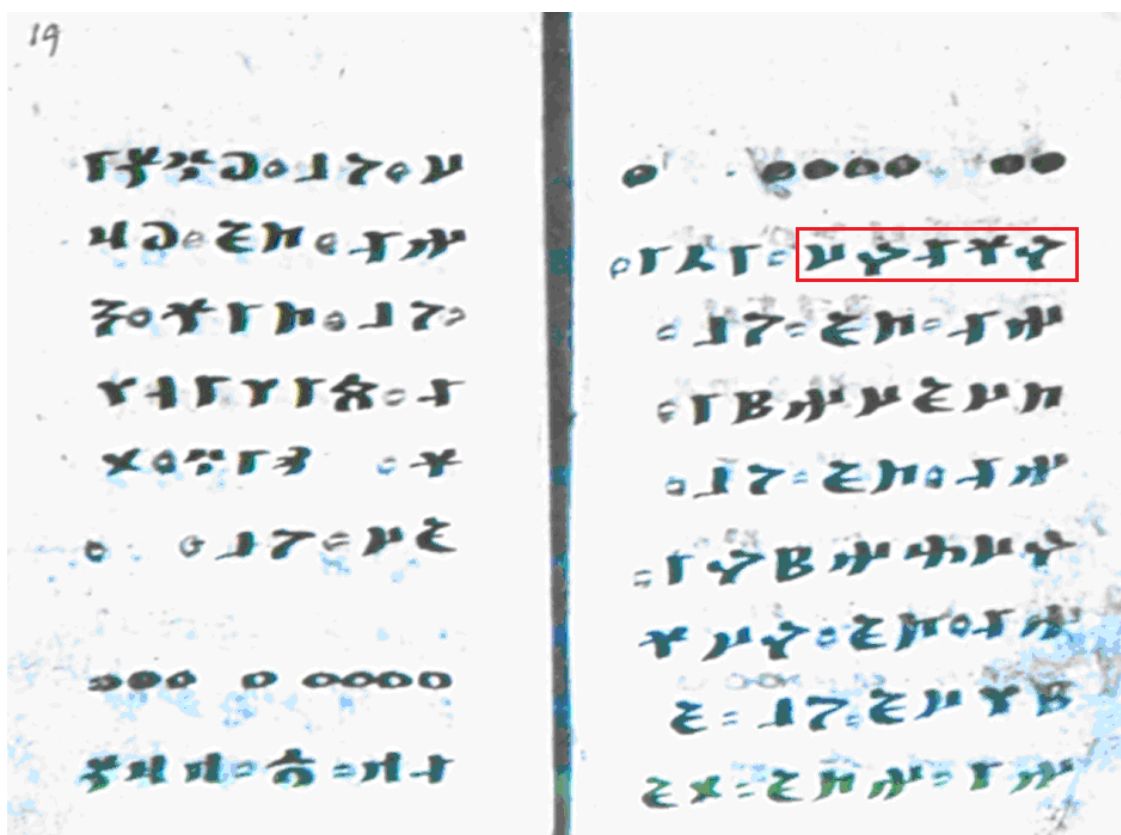
Az ősi kéziratot a Londoni Brit Könyvtárban őrzik Or 8212 (161) (Ch 0033) nyilvántartási számmal.

A teljes ujjur írásemlék ecsettel írt. Az 1 – 5. oldala kínai (piktográf) írás. A 6. oldal már ótörök írással írt, de jobb szélén egy sor függőleges kínai írás van:



A 7 – 55. oldal ótörök írással írt, de az 56 – 59. oldal ismét kínai írással van írva. A 60. üres lapon angol nyelvű bejegyzés és leltári szám látható. A kárakü a számozott 19. lapon az első szó. (Az olvasat a TÜRIK BITIG adatbázisban a 18. oldalként van megadva, de ez nem esik egybe a lapok számozásával. A szavakat kis körök, az oldalakat sorba rajzolt körök választják el egymástól.)

A 19. számozott lapon a 18. oldal:



Olvasata a bal oldali lapon alul, az oldalakat elválasztó alsó körökig:

kerekü : içi : ne : teg : ol : tügünüki : ne : teg : ol : küzünüki : ne : teg :
 körüklüg : ol : egni : neteg : edgü : ol : bayisī : ne : teg : bar : ol : tir : anča :
 biliñler : añiy : edgü : ol.

Fordítás:

„Milyen a sátor belseje? Milyen a füstlyuka? Milyen az ablaka? Átlátnak rajta. Hogy van a teteje? Ez jó. Hogy vannak a kötelei? Ezek mind ott vannak, mondja. Tudd: így nagyon jó.”

A turfáni ujjur ótörök manuscript (kézírás) betűi egyes esetekben jelentősen eltérnek a vésett (rótt) ótörök betűktől. A változás egyik előidézője a korabeli kínai — ecsettel papírra rajzolt — írásmód, ami jelentősen meghatározta (megváltoztatta) a betűk (lehetséges) rajzát. Ezért az olvasásához mellékelem az adatbázisból az ótörök ábécék összehasonlító táblázatát:

A kár- alapszó származéka az ótörök átvételű kãrgã szó is

kãrgã- ermangeln || eksik
ol-

Azzal kell kezdenem, hogy a 'kár-' alapszóval képzett 'kerge' szavunknak megfelelő, a betegséget látványos kórtünetével: egyirányú keringéssel, „forgással” megnevező szót számos más nyelvben keresve sem találtam. Csak a betegség szimptomáit az ótörök nyelvbe átvett, ótörök képzőkkel ellátott 'kãrgã' szavunk ótörök jelentéseiben, amelyek bizonyítják 'kerge' szavunk még régebbi átvételét.

'Kerge' szavunkat más nyelvekben 'őrült, bolond' jelentéssel fordítják, ami félrevezető, nem pontos, mert nem fejezi ki egyértelműen a betegség nyelvünkön megnevezett látványos kórtünetét: a beteg (állat) egyirányú körbe forgását, amiről egykor nyelvünkben a 'kerge' nevet kapta.

Átvett 'kerge' szavunkat ótörök képzőkkel látták el, így alkotva új szavakat, amelyek jelentéseikben jól összevethetők a betegség nyelvünkön megnevezett szimptomáival. Ennek a hosszabb idejű egymás mellett élés, a közös gazdasági-társadalmi nomád életmód lehetővé válása oka és feltétele, ahol az állatállomány volt az „ÉLET” legfontosabb létalapja, miként letelepedve később (népünknek) a gabona, a búza. A betegség gazdasági-társadalmi jelentőségét, megítélését is ez adta.

„kerge 1351: ? „Jacobi dicti Kerge” szn. (OkI Sz); 1725—64/1892: „Az melly tino kerge... mindennek neki megy” (Amade 303: NSz.). J: 1. 1725-64/1892: 'kergeségben szenvedő; drehkrank | szédelgő, szédülő; taumelnd, schwindelig' # (1. fent); 2. 1856: 'féleszű, hobortos; nãrisch, verrückt' (Garay A.: Fal. él. I: 131: NSz..)” Továbbá:

„A szócsalád tagjai származékszavak: a kerül, kerít, kering igék ker- alapszavának önálló használatban ki nem mutatható –g gyakorító igeképzős származékából jöttek létre. A kerge folyamatos melléknévi igenévképzővel alakult (vö. fürge, lenge, szöcske; csusza, hulla, kajla stb.); a kergeteg –atag, -eteg deverbális névszóképzővel) vö. fergeteg, hervatag stb.), a kergül visszaható igeképzővel. A kergül-lel azonos jelentésű kerdül (1784: Sz. D, 43) kezdővisszaható képzős származék, mint a fordul, perdül stb.

A főként juhokat megtámadó kergekór jellegzetes tünete az állat egy irányba való forgása, tájékozódásának, egyensúlyhelyzetének megzavarodása.” (TESz)

(Lehet, hogy volt egy *ker'g* ~ *kereg* előzménye a *kerge* szónak? L.: for'g > forog > forgó.)

A kergekór gyógyíthatatlan, halálos betegség:

„Az agyvelőben fejlődő, folyadékkal telt hólyag, a *Coenurus cerebralis*, mely a kutya egyik galandférgének, a *Taenia multiceps*-nek a lárvája. A *T. multiceps*-szel fertőzött kutyák, illetve egyes vadon élő húsevők bélsarával ga-

landféregpeték ürülnek, melyeket a juhok legelés közben, de akár az istállóban is felvehetnek a fertőzött takarmányokkal. A petékből a juh gyomrában kiszabaduló lárvák a bélfalon átfurakodva a véráramba, ezzel pedig az agyvelőbe kerülnek (más szervekbe is eljutnak, de ezekben elhalnak és elmeszesednek, csak a központi idegrendszer szövetei alkalmasak megtelepedésükre és továbbfejlődésükre), ahol 2-5 hét alatt kölesnyi-kendermagnyi képletek, 4-6 hét alatt lencsényi, 7 hét alatt mogyorónyi hólyagok keletkeznek. Teljes fejlettségük eléréséhez 3, vagy ennél is több hónap szükséges, a hólyagféreg ebben az állapotában akár galambtojásnyi, sőt tyúktojásnyi-nagyságú is lehet.

Mikor fordul elő?

Ha a juh a pásztorkutyák, esetleg más kutyák vagy húsevők *T. multiceps*-nevű galandférgének petéivel fertőződik.

Milyen tünetek vannak?

A lárvák az agyvelőben való megtelepedésük előtt vándorolnak ott, már a fertőződés után 2-3 héttel jelentkezhetnek idegrendszeri tünetek: tompultság vagy ellenkezőleg, izgatottság, fogcsikorgatás, rendezetlen mozgás stb. A legtöbb juh ez után látszólag gyógyul. A súlyosabb tünetek csak több hónap múlva jelentkeznek, akkor, amikor a már mintegy galambtojásnyi hólyag nyomást gyakorol az agyszövetre: az állatok botorkálva járnak, fejüket rendellenesen tartják, falnak támasztják, egyre súlyosbodó görcsök, kényszermozgások, körmozgások (kerge birka) jelentkeznek.

Az elhullott vagy kényszervágott juhok agyában, a felpuhult koponyacsont közelében felismerhetők a hólyagok.” (Dr. Böő István: Juhok gyakoribb parazitózisai (Élősködők-okozta betegségei II.) Agrároidal.hu)

„kärġä- ermangeln || eksik, ol-” ('Híján/híjával van, nincs neki') (AlttGramm)

Martti Räsänen etimológiai szótárában:

uig. *kärġä* 'ermangeln', mtü. *kärġä* 'geziemen', jak. *käräj* 'удерживаться, не решаться'; jak. *kärägäj* 'немного недостающий'; atü. *kärġäk* 'Ende', *kärġäk bol* 'sterben', uig. *kärġäk* 'Bedarf, notwendig', mtü. *käräk* 'Notwendigkeit', čag. otü. tar. srt. *käräk* 'nötig', osm. *ġäräk id., ġäräk — ġäräk* 'entweder — oder', kmk. *ġerek* 'muss, nötig sein', kzk. kkir. sag. kč. koib. *keräk*, kaz. *kiräk* 'nötig' (> čer. TLČ 36 *kerek*; wog. TLW 128 *koarχ*), soj. *χerek* 'дело', 'нужно', jak. *käräχ* 'нужный'; čuv. *kir-la* 'nötig, von Nöten'

~ mo. (SKE 104) *kereg* 'Notwendigkeit'

~ ma. *χergi*

~ kor. *kelda, kēda*

„uigur kãrgã 'híján/híjával van, nincs neki', középtörök kãrgã 'illik', jakut kãrãj 'tartja magát, nem megoldott'; jakut kãrgãj 'kevés, hiányzó', ótörök (rovásírás után) kãrgãk 'vég (befejező szakasz)', kãrgãk bol 'meghal', uigur kãrgãk 'szükség, sükségszerű', középtörök kãrãk 'szükségszerűség', csagatãj, keleti török, tarancsi, szart kãrãk 'szükséges', oszmánli ġãrãk, szinonim ġãrãk — ġãrãk 'vagy... vagy', kumük gerek 'muszáj, sükséges', kazak, kirgiz, fekete-kirgiz, szaga,kacsã-török, kojbál kerãk, kazãntatãr kirãk 'szükséges' (> csere-misz JÖVEVÉNYSZAVAK 36 kerek; vogul TATÁR JÖVEVÉNYSZAVAK A VOGULBAN 128 koarχ), szojon χerek 'dolog', 'kell', jakut kãrãχ 'szükséges'; csuvas kir-lã 'szükséges', a sükségletekből; ~ mongol (G. J. Ramstedt: Tanulmányok a koreai etimológiãban 104) kerek 'szükség';

~ mandzsu χergi;

~ koreai kelda, kãda"

A betegség kórtünetei az átvett kãrgã szó ótörök képzőkkel ellátott megnevezéseivel szinte minden török népnél ismeretesek, de időrendben a legrégebbi orhoni emlékművek ótörök felirataiban olvashatók. Bizonyosságként, hogy az átvétel lényegesen korábban, az ázsiai hun, vagy avar korban történt (történhetett). Birodalmakat mindig több nép és nyelv alkotott időlegesen.

A kergeség főbb kórtüneteit a kãrgãk 'vég (befejező szakasz)'; kãrgãk bol 'meghal'; valamint az uigur kãrgã 'híján/híjával van, nincs neki', és kãrgãk 'szükség, sükségszerű' jelentésekben találjuk meg. Valamint a kergeség jellegzetes tüneteit előidéző kãr- alapszóval és-ġü főnévképzővel képzett kãrgü 'hólyag' ótörök nevében.

A szó ótörök átvétele – a belső-ázsiai hun-korszak – óta, több mint kétezer év is eltelt, ezért később a különböző török nyelvű változatokban szókezdő k >g, k > χ hangtörténeti változások történtek.

Az ujur kãrgã ('híján/híjával van, nincs neki'), valamint az ótörök rovásírásos emlékekben fennmaradt kãrgãk (vég; befejező szakasz; meghal) szimp-tómákat jól össze lehet vetni a gyógyíthatatlan kergeség nyelvünkön megnevezett kórtünetivel:

1./ A kãrgã betegség a juhok, a szarvasmarha, kecske, ló és eb: a nomád népek állatainak végzetes, halálos betegsége. De emberre is ragályos. Innen van nyelvünkben az „Elment az eszed? Megkergültél?” mondás, amelynek ótörök megfelelője a „híján/híjával van, nincs neki” jelentés.

2./ A voguloknál csak tatár jövevényszóként a koarχ 'kell, sükséges' jelentés ismeretes, ami arra vall, hogy ebben a korban már nem éltek népünkkel szoros kapcsolatban és nomád életmódban. De a csuvas kir-lã 'szükséges' változat is távol van az eredeti szó hangalakjától.

3./ A. von Gabain ótörök glosszáriumában a „kãrgã” jelentése: 'híjával van, nincs neki'. Az ótörök kãrgãk (-k képzővel) 'vég, befejező szakasz', valamint (-

k igeképzővel) kãrgãk bol 'meghal'; uigur kãrgãk 'szũksãg, szũksãgszerũ' jelentãssel, — mind a kergekõr ismérvei.

4./ A kãrgã szõból kãr- alapszõ elvonással és az õtõrõk -gũ fõnévképzõvel (1. AlttGramm. 60.) — képezték a kergekõr jellegzetes tũneteit elõidézõ 'hõlyag' õtõrõk nevét is:

„kergũ Blase || kabarcık” (AlttGramm) — amikor a kerge agyában hõlyagok keletkeznek, s ennek hatására lép fel a betegsãgre jellemzõ „forgó” tũnet:

„Taenia multiceps (Kergefãreg). A kutyában élõskõdõ kergefãreg fejlõdési alakja a hõlyagfãreg, fõleg a juhok kergesãgét idãzi elõ.” Továbbã:

„Az embernél az esetleges fertõzés hasonlõ tũneteket eredményez.” (Gãspãr Margit: A kutyãról az emberre áttãrjedõ betegsãgek és élõskõdõk)

5./ A „kãrgãksiz unnutz, unermẽblich || lũzumsus, hudutsuz” (haszontalan, mérhetetlen) (AlttGramm) szõalak a -siz -(sziz) képzõvel a kãrgãk 'szũksãges, szũksãgszerũsãg' jelentãs ellenkezõje.

6/ Az õtõrõk (ujgur) nyelvbe átvett kãrgã szõ hĩján/hĩjãval van, nincs neki; -k képzõs õtõrõk kãrgãk alakjának vãg (befejezõ szakasz), a kãrgãk bol 'meghal'; uigur 'szũksãg, szũksãgszerũsãg'; meghal' jelentãsek a kergekõr legfontosabb szimptomãi, amelyeket csak a 'kerge' (kergekõr) betegség nyelvũnkõn megnevezett tũneteivel lehet rendre egyeztetni:

„Elment az eszed? Megkergũltãl?” = uigur kãrgã: 'hĩjãval van, nincs neki'; 'vãgzetes, gyógyíthatatlan betegség' = õtõrõk (uigur) kãrgãk: 'szũksãges, szũksãgszerũsãg';

„7 hét alatt mogyorõnyi hõlyagok keletkeznek” = õtõrõk kãrgũ: 'hõlyag';

'halãlos betegség' = õtõrõk kãrgãk: 'vãg (befejezõ szakasz)';

'vãgũl az állat elpusztul' = õtõrõk kãrgãk bol: 'meghal'.

Hãrom orhoni õtõrõk emlãkmũ feliratãban a 'kãrgã' szõ tovãbbképzett vãltozatai hat helyen fordulnak elõ:

1./Az orhoni Kũltegin Emlãkmũ feliratãban nãgy helyen:



Az orhoni Kültegin Emlékmű (Kr. sz. u. 732)

A Kültegin Emlékmű I. feliratmező átiratának 4. sorában:

: YĒYŦĹ : ǮYǻŦǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻ : ǻǻǻǻ : Ǯǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ
: Ǯǻǻǻ : ǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ
: ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻ : ǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ
: ǻǻǻ : ǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻǻ

Olvasat:

kārgāk : bolmuš : yoyučī : öñre : kün : toyusiqta : Böküli : Čölüg äl :
Tabyač : Tüpüt : Apar : Purum : Qïrqïz : Üč Quriqan : Otuz Tatar : Qïtañ :
Tatabi : bunča : budun : kälipän : siyitamïs : yoyulamïs : antïy : külüg : qayan
ärmis : anta kisre : inisi : qayan :

Fordítás:

Meghalt. (Tengrihez repült.) Temetésére gyászolók (jajgatók) jöttek kelet-
ről, ahol a nap születik — a steppei tabyač nép, a töpüt, apar (avar), bizánci, kir-
giz, öt kurikan, harminc tatár, kínaiak tatabik. Ennyi ember jött és sírva gyászol-
ta. Aztán a fiatalabb testvér (lehetett) kagán

A Kültegin Emlékmű I. feliratmező átiratának 30. sorában:

: Ǯǻǻǻǻ : ǻǻǻǻ : ǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ
: ǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ
ǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ

Olvasat:

budunïy : qop : baz qiltïm : jaysïz : qiltïm : qop : maña : küerti : isig küçüg :
berür : bunča : törüg : qazyanïp : inim Kültegin : üze anča : **kārgāk** boltï : tenjim
tegin : qayan : uçduqda inim : Kültegin : jiti

Fordítás:

az összes népet leigáztam, ellenség nem maradt, mindnyájan behódoltak
nekem. Öcsém, Kültegin **meghalt**, miután létrehozta (megszerezte) az erős ha-
talmat, ahol az emberek szolgáltak nekem. Amikor bátyám, a kagán meghalt,
öcsém, Kültegin hét (éves volt).

A Kültegin Emlékmű II. feliratmező átiratának 9. sorában:

: ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻ : ǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ
: ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ
: ǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻǻǻ
ǻǻǻǻǻǻǻ : ǻǻǻǻǻ

Olvasat:

: 1 2 3 4 5 : 6 7 8 9 10 : 11 12 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21 22 23 24 : 25 26 27 ...
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 : 16 17 18 19 20 21 22 : 23 24 25 26 27

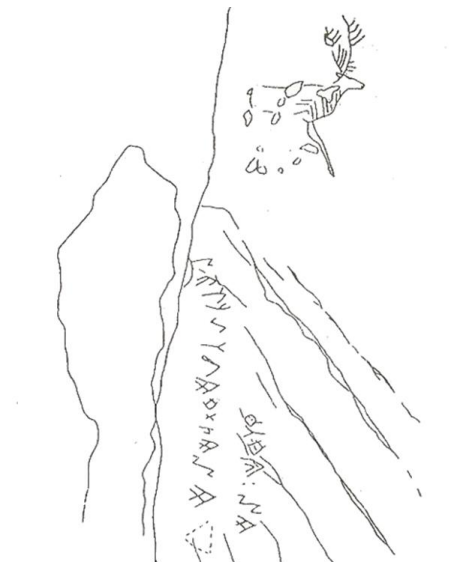
Olvasat:

...üke : tusu bol...q : öde ülügi : anča ermiš erinč : yayıqa : yaljus : oplayu
 tegip : oplayu kirip : üze qışya **kergeg** bolti :

Fordítás:

„ ... : hasznosítva ...q a támadás időszakát, valamiféle látszólagos férfias-
 sággként az ellenséggel egyedül végezni, mígnem (az) megnyugodva a meghaj-
 láshoz (megadáshoz) **meghalt**”

A kergü 'hólyag' szó az altáji Жалпақ-Тас II/XV kis méretű sziklafelirat 2. sorában fordul elő, lényegesen később az orhoni feliratoknál.



Жалпақ-Тас II/XV (Kr. sz. u. VIII – XI. szd.)

Átirata:

1 ... 1 2 3 : 4 5

ben : atim č...

2 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

ben bitidim bičle **kerqu**

Fordítás:

én : lövész : Č...

: én : írásom : korcs(osult(?)) : **hólyag**

Összefoglalva:

Az átvett *käräkü* és *kärgä* szavakból ótörök képzőkkel differenciált jelentések az átvétel legfontosabb bizonyítékai, mert látványosan mutatják az átvett szavak eredeti jelentésével kapcsolatos jelentésváltozatok „meghonosodását”, beépülését az átvevő nyelvekbe.

A ’käräkü’ (kerek) = ótörök ’sátor’; > kerägä ’jurtarács; farács’; kär ’kifeszít’. Mongol kär > ger ’(kör-alakú) sátor’.

A ’kärgä’ = ótörök ’híján/híjával van’; nincs neki; kärgäk ’vég (befejező szakasz)’; kärgäk ’szükség; szükségszerű/szükségszerűség’; kärgäk bol ’meghal’; kär + gü = kärgü ’hólyag’. Mongol kereg ’szükség’. Mandzsu χergi ’szükség’. Koreai kelda, kēda ’szükség’.

A kär > ger ’(kör-alakú) sátor’, valamint a feltehetően hangátvétéssel keletkezett kärgä > käräg (kereg) ’szükség’ szó, az ótörök átvételtől függetlenül került (kerülhetett) nyelvünkbe a mongol nyelvbe.

Bizonyítja, hogy az ótörök kär ’kifeszít’ jelentésnek közvetlenül nincs köze a mongol kär > ger ’(kör-alakú) sátor’ jelentéshez, bár mindkettő különböző módon a kär szótövékre vezethető vissza.

Az egymástól független átvétel erősen feltételezi, hogy *nyelvünk földrajzi helyzetét tekintve, az átadás-átvétel idején* — még mindkettővel érintkezve — *az ősmongol és az őstörök nyelv között helyezkedett el.*

Kärgä szavunk mindkét átadás-átvétel esetében nyomatékosan jelentette a kerge állat menthetetlen, ’szükségszerű’ meghalását (pusztulását).

(Tanulmányomban a fényképek és a feliratok másolatai a „Türük Bitig Language Comitte of Ministry of Culture and Informátion of RK” alapján készültek.)

Finnugor eredetű *iči*, *äči* szavunk az ótörök emlékművek felirataiban

Szavunk történetét „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” az alábbiakban ismerteti:

„öcs 1067 k./1267: ? „Concedo filio filie mee Magne scilicet Heche dimidiam partem terre Fonsol” sz. szn., ? Ichy szn. (ÁÚO 1: 25, 27); 1200 k.: Echy hn. (ÁÚO 6: 222); 1211: Wche sz. szn. (PRT. 10: 504); 1237—40: ? Ech hn. (PRT. 1: 771); 1284/1394: Euchefaya sz. hn. (OklSz.); 1372 u./1448 k.: „Ilakozykuala ... zent Claranak annya es Ágnes azon zent Claranak ewce” (JókK. 76); 1395 k.: wche gr. (BesztSzj. 33); 1506: öccheeth gr. (WinklK. 323); 1515: ecem gr. (LevT. 2: 2); 1539: ücscsét gr. RMKT. 2: 44); 1575: öczöit gr. (Szeg: Theoph. 13: NySz.); 1660: eccse gr. (Pethő: Kron. 70: NySz.); 1863: écsém gr. (Krizsa: Vadr. 511); — öc (MTSz.).

J: 1. 1372u./1448 k.: ’húg; die jüngere Schwester’ (1. fent); 2. 1395 k.: fiatalabb fiútestvér; der jüngere Bruder’ # (. fent); 3. 1507: ’fiatalabb férfirokon; jüngerer mänlicher Verwandter | rokon; Verwndter’ (NyIrK. 6: 187); 4. 1810—20: fiatalabb férfi megszólításaként; als Andere an einen Jüngerem (Nagy S.:

Szatira 13: NSz.). — Sz: ~i 1842: öcsikém sz. (Nemzeti Almanach 143: NSz.) | ~kös 1886: öcskös (Mikszáth: Urak 134: NSz.).

Ősi örökség a finnugor korból; vö.: vog. T. iŕši 'a fiútestvér, a leánytestvér lánya' (Steinitz: Wog.Vok. 217), Szo ës 'öcs'; osztj. Trj. 'itšaki <kisfiú megszólitása>, É. ? is 'öcs' (PB.), O. ? izi 'ua.' ; votj. G. uzi 'sógorasszony, a férjem húga'. A kérdőjeles osztják megfelelők talán vogul jövevényszavak. A finnugor alapalak * ecz lehetett; eredeti jelentésül 'öcs és hóg' egyaránt föltehető. — A magyar szó R. öcse alakjának e végződése valószínűleg 3. személyű birtokos személyrag vagy pedig kicsinyítő képző. Az öcsi származékra vö. csoki, fagyi, hugi, stb. Az öcskös végződése ritkán előforduló kicsinyítő-becéző képzőbeker. Az eredeti tágabb jelentésből ('fiatalabb testvér vagy közeli rokon') a rokonságnevek differenciálódása, valamint az egyértelműbb hóg párhuzamossága révén szűkült le a jelentés a férfiágra. — A magyar szónak és rokon nyelvi megfelelőinek altaji kapcsolatai további vizsgálatot igényelnek. Más finnugor, illetőleg uráli egyeztetése téves." (TESz)

Az ótörök nyelvben:

iči, äči älterer Bruder, Vatersbruder || ağabey, dayı (AlttGramm)

Jelentése: 'idősebb testvér, apja testvére (bátya)'.

Martti Räsänen etimológiai szótárában:

uig. (Gab.) äči, *iči* 'älterer Bruder, Vatersbruder', 'jüngerer Bruder', mtü. AH. *iči* 'büyük kardeş' jak. *äži*, *ädji* 'вообще старшая годами'; ? osm. *äžä* 'Greis', čuv. *aža* 'Männchen', 'Vater', ? atü. *äčü* 'Vorfahren'
~ ung. (Németh Nr. 16, UAW 8) öcs 'jüngerer Bruder'

„ujgur (Gabain) *äči*, *iči* 'idősebb fiútestvér, apai fiútestvér', 'fiatalabb fiútestvér', mtü. (középtörök) AH. (: Abú-Hayján: Kitáb al-Ídrak li-lisán al-Atrák. Istanbul, 1931). *iči* 'nagy (felnőtt) testvér' jakut *ädji* 'általában években idősebb'; ? oszmánli *äžä* 'öreg', csuvas *aža* 'emberke', 'apa', ? ótörök *äčü* 'ösök'
~ magyar (Németh nr. 16, UAW8) *öcs* 'fiatalabb fiútestvér' ”

A nyelvünkben Belső-Ázsiában átvett *iči*, *äči* szóalakok teljesen egyeznek a Kárpát-medencében a TESz által 1067 – 1267 közé adatolt „Ichy” (icsi), „Echy” (ecsi) szavunkkal.

Kárpát-medencei nyelvünkben *iči, äči* szavunknak 1372u./1448 k.: ’húg; 1395 k.: fiatalabb fiútestvér; 1507: ’fiatalabb férfirokon’ jelentése adatolt. Az Ichy” (icsi) változat szókezdő i > ü > ö hangváltozásával jött létre ’öcsi’ szavunk (l.: 1067 k./1267: Ichy (icsi); > 1211: wche (ücsse); 1539: ücscsét; > 1284/1394: Euchefaya (Öccsefája). Az „Echy” (ecsi; l. még: 1863: écsém) nyomatékosan archaizáló változat máig használatos. A példákbl láthatjuk, hogy az ’ö’ hang mikor jelent meg nyelvünk hangtörténetében.

Az ótörök feliratokban olvasható *iči, äči* szavunk a legrégebbi írott, hiteles adata „öcsi”, „ecském” szavunknak. Ennél későbbiek a latin betűs magyar, és lényegesen későbbiek a „közelmúltban” feljegyzett vogul és osztják előfordulások.

Mindkét szóváltozatunk az orhoni és jenyiszeji ótörök feliratokban igen sok helyen előfordul, ezért csak néhány (általam könnyebben fordítható) sorban idézem:

Az orhoni Kültegin Emlékmű (Kr. sz. u. 732) felirat másolatának 5. sorában



: 𐰆𐰏𐰏𐰏 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏
 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏
 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏 : 𐰆𐰏𐰏𐰏 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏
 : 𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏

Olvasat:

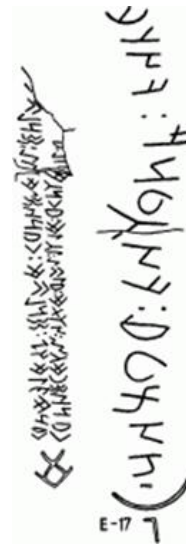
: bolmis erinč : oγuli atī : qaγan : bolmis erinč : anta kisre : inisi : ečisin teg
 : qılınmadıq erinč : oγuli : aqañın teg : qılınmadıq erinč : bilgesiz : qaγan :

olurmīs erinč : yablaq : qayan : olurmīs erinč : bujruqī : jeme : bilgesiz erinč : yablaq ermīs : erinč :

Fordítás:

(...) lettek nyilvánvalóan fiú, férfi rokonai kagánok. Később azután nyilvánvaló lett, mint **fiatalabb fiú testvér**, felkészületlen, az idősebb testvér, a bölcs kagán után. Nyilvánvalóan rossz kagán. Nyilvánvalóan oktalan, rossz parancsnok

A jenyiszeji Чаа-Холь V, (Chaa-hol V) (e-17) emlékmű feliratmásolatának 2. sorában:



...⊗ λϣ⊗D : ⊗ΓλΓ : √βΓD : ⊗XYN : #λ⊗)⊗HϣD⊗

Olvasat:

Uyar qatunīm üčün : öldim : jita : **ičim** : yorčim :

Fordítás:

nemes királynőm halála miatt az én özvegy **bátyám** ...

A jenyiszeji Baryk II (e-6) emlékmű (Kr. sz. u. VIII-IX. szd.) felirat másolatának 2. sorában:



ԻՅՎԻԻԿԻԳ : ԻԿ : ՎՅՅ : ԵՆԿԻԳ

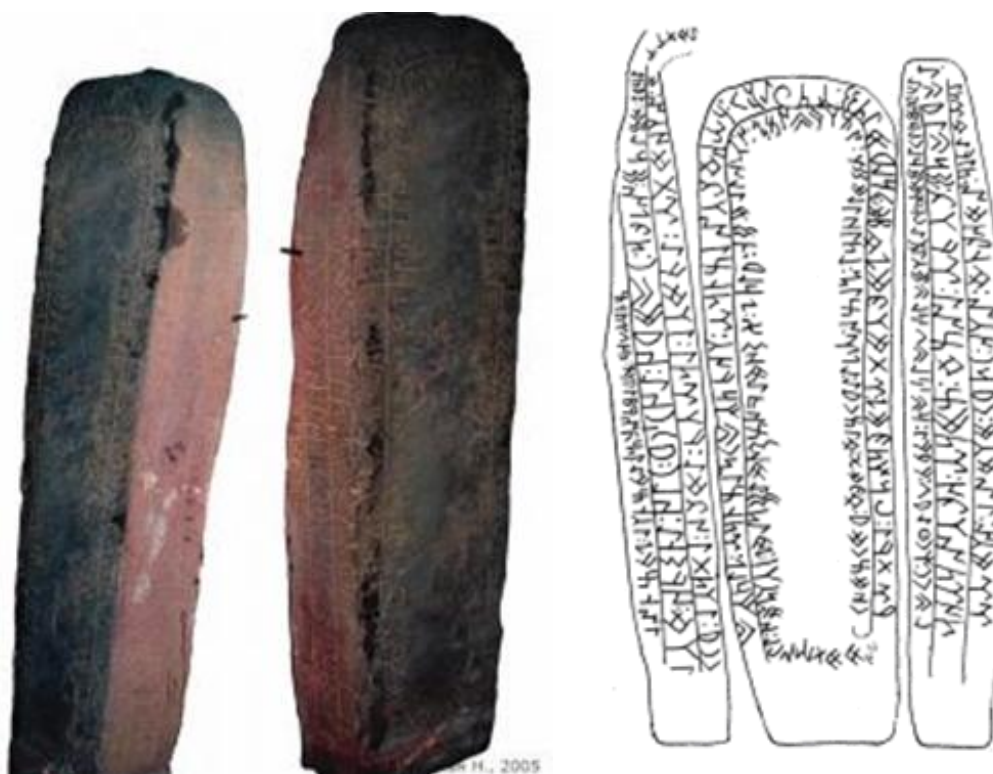
Olvasat:

Külüg : Tutuq : ečim : kiši qildi

Fordítás:

Külüg Tutuq **nagybátyám** (**apám?**) kivezette az embereket

Jenysiszeji Altyn-kol (e-28) felirat (Kr. sz. u. VIII-IX. szd.) másolatának 4. sora:



𐎲𐎠𐎧𐎺𐎠𐎧 : 𐎠𐎡𐎠𐎥𐎶𐎠 : 𐎠𐎵𐎠𐎶 : 𐎶𐎠𐎶𐎶 : 𐎡𐎠𐎶𐎠𐎶𐎠𐎶 : 𐎠𐎵𐎠𐎶𐎠𐎶

Olvasat:

Er erimčin : inim ečim : uyurun : üçün : beḡümin : tike berti :

Fordítás:

Hős katonák, a fiatalabb három erős **fiú testvérem** emelt örök (emléket)

Jenyszeji Buy-bulun I (e-42) felirat (VIII-IX. szd.) 8. sorának másolatában:



Az „ecsim” szó az átmásolt felirat 8. (jobb szélső) sorában fordul elő. A felirat készítője talán hibázott, mert az „ečim” ’cs’ és ’m’ betűje közé egy ’l’² hangértékű betűt vésett. (Lásd a fenti eredeti felirat részleten.)

Az is lehet, hogy a „hasonló” jenyiszeji 𐎠 ’i’ hangértékű betűt akarta valamiért feltüntetni. A felirat másolója valóságúen átmásolta.

A felirat 8. (jobbszélső) sora:

: 𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥 : 𐎦𐎧 : 𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬 : 𐎭𐎮 : 𐎯𐎰𐎱𐎲𐎳 : 𐎴𐎵𐎶𐎷
𐎸𐎹𐎺𐎻 : 𐎼𐎽𐎾𐎿𐏀𐏁

Olvasat:

Esiz jerim : ĩduq jerim : esize : esiz **ečim** : qanĭm : kün ay esize : ana estegün jerim : en bilgür...

Fordítás:

Elhagyott földem, gazdátlan szent földem; elhagyott **bátyám**, vérem. Gazdátlan rabszolga a Hold. Anyakereső földem. A legbölcsebb...

A Jenyiszeji Qara-bulun II (e-66) felirat (VIII-IX. szd.) feliratmásolatának 1. sorában:

Annemarie von Gabain „Alttürkische Grammatik“ c. művében az alábbi kicsinyítő, becéző képző(in)k léteznek:

44. +^oč: Deminutive und Koseformen.

ögüčüm „mein Mütterchen“ (*ög* „Mutter“).

atačim „mein Väterchen“ (*ata* „Vater“).

45. +čā, +čä: Deminutive, Intensive (DENY § 517);
s. a. Partikeln § 349; identisch m. d. Äquat.

anča „ein paar“.

azraqča „ganz wenig“.

antača (StG 47) „grade dort“.

azuča (Suv. 135,13) „oder auch“:

barča < **bar-ir+ča* „alle“.

349. +čā, +čä: Deminutiv, Intensiv; als Wortbildungs-
Element zu betrachten; s. § 45.

Vagyis:

„44. +č (+cs): Kicsinyítő és becéző alakok.

ögüčüm „anyácskám” (*ög* „anya”).

atačim „apácskám” (*ata* „apa”). ”

„45. + čā, +čä: Kicsinyítő, intenzív (Deny § 517);

lásd a partikulákon § 349; azonos itt az Äquatívval. [Szögletes zárójelben közlöm a szavak „alapalakját” is]

anča „egy pár”. [*<* jak. *ān* ’начало’, ’первый’; ’kezdet, eleje; első’]

azraqča „nagyon kevés”. [*<* „az, as br. ’Wenig, etwas’; ’kevés, valami’]

antača (St.G 47) „csak ott”. [*<* „anda, anta dort, dann || orada, o esnada, ondan sondra” ’ott, azután’]

azuča (Suv. 135,13) „vagyis”. [*<* „azu, azuu, asu br. oder, etwa || yahut” ’vagy; mintegy, valami’]

barča < **bar-ir+ča* „minden”. [*<* „bar, par br. vorhanden, das Vorhandensein, alle, stattfindend, es gibt || var, varlik” ’létező, létezés, minden’]

57. +^oq, +^ok: Deminutive und anderes.

ögük „Mütterchen“ (*ög* „Mutter“).

yulaq „kleiner Bach“ (*yul* „Wasserlauf“).

čöbik „Trübung“ (*čöp* „Mist u. dgl.“).

46. +^očaq, +^očäk: Diminutive.

bičaq, bičäk „kleines Messer“ (*bī* „Messer“)
qoličaq „Ärmchen“ (*qol* „Arm“)

Vagyis:

„57. +^oq, +^ok: kicsinyítő és egyebek.

ögük „anyácska” (*ög* „anya”).

yulak „kis vízfolyás, patak” (*yul* „vízfolyás”).

čöbik „zavarosság” (*čöp* „szemét és ilyenféle”).”

„46. +^očaq, +^očäk: kicsinyítő.

bičaq, bičäk „kis kés” (*bī* „kés”)

qoličaq „kis kar” (*qol* „kar”)

Az azonos magyar és ótörök kicsinyítő, becéző képzők történeti összefüggéseinek vizsgálatáról nyelvünk szakirodalmában még csak említést sem találunk! Szintén nagy adósságaként a magyar nyelvtudománynak és turkológiának!

Ezért az ótörök nyelvben meghonosodott szavaink történeti összehasonlító vizsgálataival együtt e kicsinyítő, becéző képzők vizsgálata is épp oly fontos, amit nem lehet egy „véletlen egyezések” kijelentéssel mellőzni. Hiszen nyelvek érintkezése: népek érintkezése is! Nyelvünk pedig kiváltképp gazdag kicsinyítő, becéző képzőkben. Többek között erről (is) írt Balázs Géza:

„3. Kicsinyítés a magyar nyelvben. Többen is fölhívták a figyelmet arra, hogy a magyar nyelv (mellette olykor az orosz, a spanyol nyelvet is emlegetik) más nyelveknél gyakrabban él a kicsinyítés lehetőségével. Ez nyilván csak naiv megfigyelés, amelyet tudományosan is bizonyítani kellene, addig azonban csak antropológiai nyelvészeti megfigyeléseinkre hagyatkozhatunk.

A magyarban kiemelkedően sok kicsinyítő képzőt tartunk számon. Gárdonyi Géza (1974: 209.) szépítő ragoknak nevezi őket: „Szépítő ragok a kicsinyítő ragok.” Balassa József és Simonyi Zsigmond (1895: 541–561.) a mértéket kifejező képzők között tárgyalja a következő – egy híján húsz – kicsinyítő képzőnket:

-cska, -cske (fácska, gyermekecske, jócska, szócska, Verácska, magácska)

-ka, -ke (madárka, mondóka, egyke, Eszterke),

-ika, -ike (ládika, táncika, Palika, Ferike),

-csa, -cse (gyermekcse, babcsa, pl. babcsát főztem, könyvecse, tejcse, tócsa), Komáromi Csipkés György 17. századi magyar nyelvtanában említi a gyermekcse, tyúkcsa kicsinyített alakokat, amelyeket palócnak vél (idézi Szathmári, 1968: 280). D. Bartha Katalin (1958: 114.) szerint a régi szlavóniai nyelvjárásnak ma is a lelegeleveníbb deminutív formánsa, amely középfokú mellékne-

vekhez is járulhat: erépcséb, méjebcséb, valamint mód- vagy állapothatározókban is előfordul: natyszerűcsén), a régiségben főleg személynevekben gyakori.

- cs (uracs, kenőcs, kövecs),
- csi (Ibcsi, Jancsi, Julcsi),
- ca, -ce (gyerkőce, Ilca, Katica, tárca),
- ica (szláv szavakban fordul elő, de érezhető bennük a kicsinyítés: galambica, kupica, muslica, de erre rímel a nyilván összetett Klárica is, illetve nem szláv szavakban: apáca, tréfás változattal: anyáca),
- is (Andris, baris = barna disznó vagy kutya),
- us (Annus, anyus, Ilus, cicus),
- üs (csib-üs-ke, körmüs),
- s (sárgás, feketés),
- d (apród, édesd, jobbad, kicsid),
- gy (Egregy, Nyüved, Somogy ~ somod),
- dad, -ded (apródad, édesded, gyermekded, kiseded),
- i (édi, mozi, Tóni, Betti, Gyuri),
- di (fehérdi, havadi, igazándi),
- ó, -ő (bátyó, Kató, Pető),
- kó, -kő (haskó, szánkó, sütkő = süldő, Palkó, Ferkó).

A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv (Rácz 1968: 140–142.) még további 7 kicsinyítő képzőt is felsorol, ezzel 26-ra emelkedik a kicsinyítő képzők száma:

- ca (Teca),
- ci (Berci, tejci),
- u (anyu, apu),
- ikó (házikó, ládikó),
- uci (anyuci),
- uka (apuka, Gézuka),
- ók, -ők (Erzsók, pufók, Sebők).

D. Bartha Katalin (1958: 108–117.) főleg történeti szempontból említ még további képzőket (az eddig említetteken túl még 4-et, s ezzel a képzők száma 30-ra emelkedik):

- ta, -te (pocs – pocséta),
- ika, -ike (anyika, apika, árpika, botika),
- l, -ly (-ály, -ély) (zugoly, hangyál),
- n (-ny ~ -m) (kicsiny, Somogyom).

Nem találtuk a listákban a következő hármat, amelyekkel a számba vett kicsinyítő képzők száma 33 lesz:

- a (Ilona – Ila, Izidóra – Iza),
- csó (Jancsó),
- si (tökszi, buksi).

Ha a különböző nyelvtanokban említett (mindig változó számú) kicsinyítő képzőt összeszámoljuk, akkor tehát (jelenlegi adataink szerint) 33 különálló ki-

csinyító képzőt tarthatunk számon. És ez a szám korántsem végleges, hiszen egyes képzőbokrok ezt jelentősen megnövelhetik. Tehát nem túloztak azok, akik pontos összeszámlálás nélkül a magyar kicsinyítő képzők számát több tucatra (!) becsülték.

Az egyes nyelvtanokban található kicsinyítőképző-szám azért térhet el egymástól, mert egyes szerzők bizonyos képzőket már csak történetinek (elavultnak) tartanak, másokat idegen eredetűnek, illetve az összetett képzők is megzavarják még a képet. Pl. van -i képző és van -ka/-ke, de van -ika/-ike is, mivel pl. a lád-ika, pálc-ika szónak nem létezik *ládi, *pálc-i formája. Van -s, van -i képző, de bizonyára van -si is (töksi, buksi, mert *töks, *bukus alak nincs), s ezt mi is fölvevük a listánkba. D. Bartha Katalin (1958: 117–118.) a -di mellett említi -sdi képzőt (huntyósdí, katonásdí, kapusdí, illetve: bujósdí, katonásdí), ez azonban tipikus összetett képző, mert az –s képzős alakok is élnek: kapu-s-dí, bujós-s-dí stb. További tipikus összetett képző az -iska (Andris – Andriská), és a képzőhalmozás ritka szép esete: apucika (ap-u-ci-ka, amelyben a -c és az -i külön is lehet képző).

Ugyanígyenek gondolhatjuk a gyerkőce szóban lévő képzőket is: (gyerek, gyerk-) gyerk-ő-ce (Jókai-szótár, é. n. 50). Ha ezeket az összetett képzőket is felsorolnánk, akkor könnyen lehet, hogy a 33 magyar kicsinyítő képző száma még jobban megnövekedne.

Hangátvetés, megfordítás

A gyermecske lehet, hogy a gyermekecske formából rövidült, de az is lehet, hogy hangátvetéssel keletkezett a gyermecse alakból. Ezt erősíti meg D. Bartha Katalin (1958: 113.) is: „Az alapszó –k véghangzójához kapcsolódva gyakran történik hangátvetés, éppen úgy, mint más természetű –kcs kapcsolatok esetében is (vö. szőkce > szöcske stb.), amely szórványos hangváltozás talán a -cska, -cske képző analogikus hatásának köszönhető: ablakcsa > ablacska, gyermecse > gyermecske.”

Figyelmet érdemel a -kó/-kő és az -ók/-ők képző, mert éppen fordítottjai egymásnak (Ildikó – Erzsók). Erre ugyancsak fölívta a figyelmet D. Bartha (1958: 115): „Ugyancsak a -k és az -ó, -ő fordított sorrendű összetapadásával keletkezett az -ók, -ők képzőbokor”.

Hogy egy adott szóhoz mely kicsinyítő képzők járulhatnak, s melyek nem, ugyancsak magyarázatra váró kérdés. Van ugyebár ház-ikó, de nincs *ház-ika, van ház-acska, de nincs *ház-csa, *ház-csi, *ház-ca, *ház-us stb. Végül az is érdekes szempont, hogy bizonyos képzők termékenyen csak a becézésben (kedveskedésben) maradtak fenn.

A kicsinyítés grammatikai lehetőségei

A magyar nyelvtanban tehát a kicsinyítés fő eszköze a szó végi (egyszeri vagy halmozott) kicsinyítő képző.

Arról már alig szólnak a nyelvtanok, hogy a magyarban nemcsak szóvégi, hanem szó belseji (inflexiós, esetleg infixáló) szóképzéssel is lehetséges a kicsinyítés kifejezése. Ráadásul nemcsak főnevek, hanem igék esetében is. Simonyi

Zsigmond (1977: 368.) A magyar nyelv apológiája című tanulmányában) figyelt föl arra, hogy szó belseji szóképzéssel (inflexióval), például szótó-torzítással, a második tőhangzónak i-re változtatásával kicsinyítést érhetünk el: madár: madárka, madírka, bogárka: bugírka; Teri: Tiri; kapar: kapargál – kapirgál, farag: faragcsál: farigcskál (faricskál). Tegyük hozzá ezt is: pisál: pisil. Természetesen nem véletlen, hogy a gyakori kicsinyítő képzőként is szereplő i-re változik a szótó egyik hangja. A jelenséget tehát szó belseji képzésnek (infixálódásnak) nevezhetjük. Ugyanilyen példa, bár nem hangváltozással, hanem betoldódással: rágcsál – rágicsál. Azt tudjuk, hogy a kiált szavunknak korábbi változatában az első magánhangzó a volt (tehát: ka-j-ált), amelyet a kajabál, illetve a kajált-bajált ikerszó meg is őrzött. A szótár szerint az a-ból elhasonulással lett i (Zaicz 2006: 407.), az én véleményem szerint itt is közrejátszhatott az a > i belső szóképzés. Végül meg kell említeni azt a nyelvtani lehetőséget is, hogy egy adott szót rövidítünk (csonkítunk), s annak ugyancsak becező hatása lesz: Zsóka – Zsó. Ennek a csonkításnak a fordítottja, vagyis az, hogy a név elejét hagyjuk le, a magyarban ritka (pl. Patrícia – Cia), de az angolban gyakori. A jelenségre Zolnai Béla (1964: 233–234.) is felhívja a figyelmet: „A magyar inkább a név elejét tartja meg”, míg a német, olasz, angol példák azt mutatják, hogy ott inkább a végét. „Hogy mely nyelvben melyik szótag marad meg a csonkításból, általában a szóhangsúly kérdése” véli Zolnai. Czákó Gábor (2010: 57.) szerint a becézésünk is a gyökrendet követi. (A szó eleji hangsúly mindig a gyökre esik.) Erzsébet nálunk Erzsi, az angolban Betty. Sőt, még a focicsapatok neve is tükrözi ezt: nálunk a Haladás Hali, a Ferencváros (Franzstadt) Fradi, míg az FC Liverpool Angliában Pool.

Roman Jakobson (1972: 128.) is említi, hogy: „Egyes baszk nyelvjárásokban a mássalhangzók tonalitását emelő palatalizáció a kicsinyítés képzetét idézi elő.” Illetve amerikai indián nyelvekben bizonyos magán- és mássalhangzók cseréje is „a kicsinyítés képzetét fűzi a szó jelentéséhez”. Jakobson ebben az ikonicitás lehetőségét is látta, s ez még tovább bővítheti gondolatainkat: vagyis bizonyos hangok nem véletlenül jelölhetnek kisebb, míg mások nagyobb dolgokat. Ez a lehetőség egyébként sok más kutatónál, így az International Encyclopedic of Linguistics Diminutives szócikkében is felbukkan.

Am témánknál maradva ennél is izgalmasabbnak tűnik, hogy a palatalizált kicsinyítésre talán magyar nyelvi példák is vannak: pl. lány > lyány, néne > nénnye (nénje). D. Bartha Katalin (1958: 113.) egyértelművé teszi, hogy az -l, -ly (-ály, -ély) képző különösen palatalizált alakban fordul elő, „Fő funkciója kétségtelenül a kicsinyítés-becézés” (talán: körtvély, zugoly szavunk mutatja ezt).

A kicsiség arányai

Karácsony Sándor (1985: 262.) hívja fel a figyelmet a kicsinyítő képzők egymáshoz való viszonyára, amellyel arányt, mértéket lehet kimutatni: „Erzsike Erzsihez képest kisebb, Erzsók nagyobb. Erzsóka viszont Erzsókhoz képest kisebb (kedveskedésből, gyöngédségből persze, Erzsi is kisebb, mint Erzsébet).”

Ezt képletben így ábrázolhatjuk: Erzsébet > Erzsi > Erzsike, illetve: Erzsi < Erzsók > Erzsóka.

A kicsinyítő képzők esetében különösen föltűnő a halmozás, amely nagyobb nyomatékot, érzelmet sugall. Nem csak a közismert Jancsi > Jancsika formákra gondolunk, hanem ilyen népies halmozásokra: menyecskecske, könyvecskécske (Balassa–Simonyi példái, 1895: 544).

Tiszteleti, vallási-etnikai háttér

Kicsi Sándor András idézi Ketskés Győző Nógrád megyei palóc községekből („Szarvas-Gede, Jobbágyi, Szurdok-Püspöki, Csécse, Apcz, Ecseg”) való följegyzését, mely szerint bizonyos szavakat kizárólag kicsinyítő képzővel használnak. Ezek: kenyérke, apáka, anyáka, menyétke. Ezeknek tiszteleti, sőt vallási oka van. Kicsi Sándor András (2007: 37.) tiszteleti szuffixumoknak is nevezi őket. Ugyanígyen vallási okból a méh szót is kicsinyítve használják: méhecske (népi indoklása: Jézus testéből lett, sokat dolgozik, a katolikusoknál a szakrális viaszt szolgáltatja). Hasonló följegyzések vannak a moldvai régióból is: „A moldvai régióban a kicsinyítő képzők átlagon felüli gyakorisága figyelhető meg: macskácska, facska, száncsó, apika, lányikó, ángyó, hosszukó, ökörke, botóka, bihalica ’bivalyborjú’.” (A. Jászó 2004: 678.)

A mai családi nyelvhasználatban szinte kötelező jellegű a „Mit hozott a Jézuska?” fatikus kérdésben a kicsinyítés. (Magyar nyelvi szokásként elképzelhetetlen ilyen forma: *Mit hozott a Jézus?)

Fehér József megfigyelte, hogy a zempléni görög katolikusoknál (főként ruszinoknál) kivételesen gyakori a kicsinyítés. Sátoraljaújhely közelében négy falu neve is kicsinyítőképzős: Filkeháza (a Fil, Filip, Fülöp kicsinyítő képzős változata), Rudabányácska, Komlóska, Vajdácska. A Zempléni-hegység (északi rész) című turistatérképen még további kicsinyítő képzős neveket találunk: Rudabányácska közelében: Malmocska, Radoska-völgy, Széphalom közelében Nagy-Dubinka, Dubinka-dülő, Kapaszóka-dülő, Filkeháza mellett Bariska-dülő. De talán ide sorolható Makkoshotyka, Mikóháza neve is.

Fehér József gyűjtése szerint Végardón még a felnőtt férfiakat is így szólítják: Józsika, Palika, Jánoska. A palóc területekhez hasonlóan itt is járja a kenyérke, kenyerecske, sajtocska, hagymácska, papocska, templomocska, Istenke, Istenke kenyérkéje, Jézuska, bátyuska (legújában: mobilocska) forma, de még a névmáshasználatban is megfigyelhető a kicsinyítés (anyicska, enyicske), pl. „Hát csak anyicskát/enyicskét ettél?” További mondatpéldák: „Melegítsd meg a lábaskában”, „Csak egyecskét melegítsél nekem (a töltött káposztából)”, „Megivogáljuk a bort a legkisebbecske hordóból!” (Fehér József szóbeli közlése.)

Mint látható, a kicsinyítés összetett jelensége is nyelvi szokásokban él, amelyek közül még alig figyeltünk fel néhányra. Példáinkkal azt is bizonyítani akartam, hogy a mai magyar grammatikában is számos régiség, „zárvány”, feltáratlan antropológiai-kulturális nyelvészeti lehetőség van. A magyar nyelvtudomány nagy adóssága ennek a hagyománynak a feltáratlansága, illetve kutatásá-

nak mai napig való mellőzése is. Jó okunk van föltételezni azt, hogy egy ilyen antropológiai-kulturális nyelvészeti fordulat (például a tankönyvekben) a gyerekek számára is sokkal közelebb hozná az anyanyelvi-nyelvi ismereteket, érdekesebbé tenné a nyelvtanórákat tanárok és diákok számára egyaránt. (Ehhez kívánunk segítséget nyújtani az első magyar nyelvű áttekintéssel: Balázs–Takács 2009.)

A magyar nyelvi kicsinyítés jelez valamit. Régiséget, a nyelvhasználat szokás hátterét és területi kapcsolatot föltétlenül. Erre utalnak a Magyar dialektológia (Kiss, 2001: 354.) következő sorai: „Mind állományban, mind gyakoriságban kitűnik a keleti nyelvjárásoknak, a csángóknak és a székelyeknek a kicsinyítő-becéző származékokban való gazdagsága. Ezzel bizonyára összefügg a gyakorító igeképzők nagyobb gyakorisága és állománybeli gazdagsága. Mindkét képzőtípus emotív funkciójú ugyanis, és ez erőteljesebb az archaikus peremnyelvjárásokban. A kicsinyítő-becéző származékok gyakoriságát a csángó nyelvjárásokban erősíti az aktív magyar–román kétnyelvűség abban az értelemben, hogy a moldvai román nyelvjárás ebben a tekintetben szintén nagyon gazdag.”

A kicsinyítésről így vélekedik a nyelvészet nemzetközi enciklopédiája (International Encyclopedic of Linguistics, Vol. 1. 355.):

„This category of derivational morphology is characterized by a basic denotative meaning of smallness, and potentially by a variety of connotative meanings... Diminutives are mostly effected by suffixation, with an iconic tendency towards palatal phonemes... Diminutive formation preferentially allies to noun bases, and more rarely to adjectives, adverbs, and verbs...” (Vagyis: „A szóképzés alakjának erre a kategóriájára alapvetően jellemző a kicsiséget jelölő jelentés, és különböző lehetséges mellékjelentések... A kicsinyítők többnyire valóságos főnévképző toldalékok, ikonikus tendenciájú palatális fonémák... A kicsinyítő képző kedvezményes szövetségese a főnév alapszóknak, és ritkábban mellékneveknek, határozószóknak, és igéknek...”) Mint láttuk, a magyar nyelvből ezek a jelenségek gazdagon illusztrálhatók.”

(Balázs Géza: *Gyermekecske, gyermekcske, gyermekcse* e-nyelv.hu 2011. 05. 16.)

A képzők felsorolása még így sem teljes, mert hiányzik a felsorolásból pl. az *-e*: *Lőrincze* (Lőrinc); *-ny*: *Györkény* (György). Tárgyunk szempontjából pedig különösen hiányolom a *-k* képzőt, pl.: *Petk* (Péter), *Lök* (Lőrinc), *Jánk* (János) — amely szintén az egyik legősibb kicsinyítő-becéző képzőnk. De egyik alkotója az *-ók* összetett képzőnek is, pl.: *Fabók* (Fábián), *Andók* (András), *Erzsók* (Erzsébet).

(Kálmán Béla)

Bárcki Géza a *-cska* képzőbokkal kapcsolatban említi:

„E korban keletkezik a *-cska* kicsinyítő képzőbokor is a *-cs*, *-k*, és *-a* kicsinyítő képzők összetapadásából, tehát oly módon, hogy a megkopott funkciójú

képzőt ismételten egy újabb hasonló funkciójú képző erősítette meg, míg aztán ebből kiformalódott az egységesnek érzett új képző, vö. pl. Virginia-kodex (XVI. Század első negyede): ablakocska. Igen sokról azonban ez idő szerint csak azt tudjuk kimutatni, e korban már megvoltak, de azt nem, hogy keletkezésük nem nyúlik még jóval régebbi időbe, a honfoglalás előtti századokba.” (Bárczi 1975. 111)

— Vajon, egymástól függetlenül jöttek létre a magyar és ótörök nyelvben az azonos alakú kicsinyítő, becéző képzők? S ha nem: lehetséges történeti összehasonlító vizsgálattal megállapítani összefüggéseiket? Viszonyukat egymáshoz?

— Először vizsgáljuk a -č (cs) kicsinyítő, becéző képző összefüggéseit a rendelkezésünkre álló adatok alapján.

A. von Gabain ótörök példái:

„*üğüčüm* „anyáčkám” (ög „anya”).” (A szóvégi *m* I. szám I. személy birtokos személy rag.)

atačim „apáčkám” (*ata* „apa”).

A. von Gabain *Alttürkische Grammatik* c. művében nincs adat a -č (cs) és a többi általunk vizsgált ótörök kicsinyítő, becéző képző történetére.

Nyelvünk -č (-cs) kicsinyítő képzőjéről két vélemény:

„A denominális nomenképzők névszói alapszóból más névszót képeznek. Igen sok ősi, alapnyelvi eredetű denominális főnévképző van: -d, -t, -g, -**k**, -s, -**cs**, -n, -ny, -m, -l, -ly, -r, -sz, -z, -c, -ó, -ő, -ú, -ű; -**a**, -**e**. Ezek az alapnyelvben két névszó viszonyának sokféle árnyalatát, két dolog különböző természetű összefüggését fejezhették ki. Az önálló magyar nyelvtörténet folyamán főképp mint kicsinyítő-becéző képzők jelennek meg. Igen sok kicsinyítő képzőbokrót is alkottak ezek a képzők egymással: -sa, -csa, -ka, -kó, -ók, -us, -cska, stb. Mind az egyelemű képzők, mind a képzőbokok jó része már elavult.”

(Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Bp., 1967. 307-351.)

Bárczi Géza szerint „ősi, alapnyelvi eredetű denominális főnévképző” nyelvünkben a vizsgálatunk tárgyát képező: -**cs**, -**a**, -**e**, -**k** képző.

Kelemen Ivett véleménye:

„3. 7. A -cs képző

Mint arról a fentiekben már említést tettem, B. LŐRINCZY ÉVA tanulmányában az -s ~ -cs képzőkkel foglalkozik, mely egyértelműen mutatja, hogy vélemény szerint -s és -cs egymásnak csupán alakváltozatai, s tanulmányában ehhez következetesen tartja is magát.

Ezzel szemben a TNyt. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a -cs képző az ősmagyar kor első felében az –s képző nyelvjárási hangtani változata volt. Az alaki különfejlődésük az ősmagyar kor második felében fokozatosan funkcionális hasadással is kiegészült, mely eredményeként a -cs képző elsődleges szerepe a kicsinyítés lett és a többi funkcióban nem terjedt el, míg ezzel szemben az -s

képző kiszorult a kicsinyítésből (kivéve a becézést), de elterjedt az ellátottság, a hasonlóság, foglalkozásnevek stb. képzőjeként (TNyt. I, 212).

Önálló -cs képzővel az ősmagyar kor második felétől számolhatunk. A TNyt. felhívja továbbá arra is a figyelmet, hogy a legkorábbi nyelvemlékeinkben a helyesírás már megkülönbözteti a két formánst, a cs-t ugyanis ch-val jelölte: TÖ.: Bychachi; [1237–1240]: Erech (TNyt. I, 213). Szembetűnő, hogy a legrégebbi adatokban a -cs forma figyelhető meg (D. BARTHA 1958: 107; BÁRCZI 1951: 157).

Ez arra is rámutat, hogy olyan képző esetében, mint az -s, mely számos jelentéssel rendelkezik, elképzelhető, hogy csak bizonyos jelentésükben van alakváltozatuk (BÉNYEI 2004: 103). Például földrajzi köznevek esetében ezek a képzők elsősorban a valamivel való ellátottság jelentéssel bírnak, s itt elő is fordulhatnak változatok (köves ~ kövecs; agyagás ~ agyagács). Ám a legtöbb földrajzi köznévből is inkább az -s képző adatható nagyobb számban.

Végül is adatok hiányában nem tudjuk egyértelműen bizonyítani, hogy az -s helynévképző mellett létezett-e egy -cs helynévképző is. Az azonban tény, hogy az -s képzős helynevek száma jóval nagyobb, mint a -cs képzősöké, ami így már önmagában is megkérdőjelezi a két képző alternánsként való feltételezését (BÉNYEI 2004: 103). PÓCZOS RITA Borsod és Bodrog vármegye településneveinek vizsgálata során 3 –cs képzővel ellátott helynevet vizsgált: Hangács, Csepces, Tököracs.

Ezekben a nevekben a -cs formánsnak feltételezhető helynévképzői funkciója. Viszont az is lehetséges, hogy a képző a növénynévhez (hanga) mint kicsinyítő képző vagy mint valamivel való ellátottságot kifejező képzőelem kapcsolódott, és ez vált helynévvé. A Csepces és Tököracs helynevek etimológiája bizonytalan, esetleg személynévi eredetre vezethető vissza (PÓCZOS 2001: 144–145).”

(Kelemen Ivett: A 'hely' jelentésű képzők komparatív vizsgálata 33-34.)

A két nyelvész véleménye szerint nyelvünkben az „ősmagyar kor” második felétől a -cs (č) már kicsinyítő képző volt. Tehát lehetséges volt a történeti érintkezések évszázadai folyamán az ótörök nyelvbe történt átvétel is. Ezért fontos bizonyíték latinbetűs írásbeliségünkben is korai előfordulásuk. (A 'cs' (č) hangot általában még 'ch' betűvel jelölték.)

Árpád-kori okleveleinkben már számos kicsinyítő-becéző képzőkkel alkotott név és településnév fordult elő, amelyek többnyire lényegesen korábban léteztek már „okleveles rögzítésük” időpontjánál.

A -cs (č) kicsinyítő, becéző képző előfordulása Árpád-kori helyneveinkben:

1./ „**Andacspuszta** ’romániai település Biharban Nagyszalontától (Salonta) kelet-északkeletre’ ” Továbbá: „*Bihar m. a. és 1214/1550: vndoch: VárReg. 323. is]. Az Andacs hn. Puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn. –hez l. a Somogy megyei Andocs szócikkét. ”*

2./ „**Andocs** ’helység Somogy megyében Tabtól délnyugatra’ [1208: *Andocs* (az adat közlés nélkül): MVV. Somogy vm. 35; 1321: *Onduch*: Csánki 2:

586]. Puszta szn. –ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1274: *Andoch* szn. (ÁÚÓ. 9.9: 76). Az alapjául szolgáló szn. A m. *András* becéző alakja.”

3./ „**Batarcs** ’romániai helység az Alföld peremén Szatmárnémetitől (Satu Mare) észak-északkeltre; Bătarci’ [1378: *Batharch*: DocVal. 282]. A falu a Batar bal oldali mellékvíze, a Batarcs mellett települt, s róla kapta a nevét. A *Batarcs* [1319: *Batharch*: ZichyOkm. 1: 164; 1396: super rivulo *Batharch*: DocVal. 490] víznév a *Batár* víznévből alakult kicsinyítő funkciójú m -cs képzővel.”

4./ „**Ekecs** ’ helység a Csallóközben (Szlovákia) Dunaszerdahelytől (Dunajská Streda) délkeletre; Okoč’ [1268/1347; *Ekech*: MonStrig. 1: 556]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1248: *Ekech* szn. (ÁÚÓ. 7: 266.) Ennek alapszavához 1. 1274: *Ek* szn.”

5. „**Encs** ’város Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Miskolctól északkeletre’ [1219/1550: *Henfy* VárReg. 5.]. Puszta személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1294/1488: *Enche* szn. (Győrffy 1: 290). Az alapjául szolgáló személynév vagy a ném. *Entsch*, *Entz* (Gottschild 251) szn.-ből való, vagy — kisebb valószínűséggel a m. *Endre* szn.-ből alakult rövidítéssel és –cs képző hozzáadásával.”

6. „**Ercsi** ’Helység Fejér megyében Martonvásártól délkeletre’ [+1207-8/14. sz.: *Erchy* : Győrffy 2: 360]. A m. *ér* ’kis folyóvíz’ fn. –cs kicsinyítő képzős származékából keletkezett –i képzővel.”

7. „**Jövedics** ’romániai helység Erdélyben Medgyestől (Medias) északkeletre; Idiciu’ [1319: *Ivedeech*: Győrffy 3: 554]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló sz. a m. R. *Iwedi* [1138/1329: MNy. 32: 132] szn.-nek a -cs képzős származéka.”

8. „**Mikepércs** ’helység Hajdú-Bihar megyében Debrecentől délre’ [1415: *Mikeperch* : Jakó 322, de l. 1323: Prentz f. *Myke* nob. de *Peyrch*: Győrffy l. 653, 1335 uo. és 1270/1282: *Peerch*: uo. is.] A *Pércs* hn pusztája személynévből, mégpedig a m. *Pér* [1270: *Peer* : ÁÚÓ. 9: 180] sz.-nek kicsinyítő funkciójú -cs képzős származékából keletkezett.”

Árpád-kori helyneveinkben a -cs kicsinyítő-becéző képzőnek főnévképző funkciója (is) volt. Mindemellett jól összevethetők a Gabain által idézett ótörök +č (+cs) kicsinyítő, becéző szóalakokkal:

üğüçüm „anyács(ká)m” (ög „anya”).

atačim „apács(ká)m” (*ata* „apa”).

(A szóvégi -m egyes szám első személy birtokos személyrag az ótörök nyelvben, ami szintén azonos nyelvünk birtokos személyragjával.)

Az ótörök *atač* (apács) szóalak az ótörök feliratok közül az orhoni „Eletmiş Yabgu Bilge atačim” emlékmű komplexum (Kr. sz. u. 716 (728?) feliratának 12. és 13. sorában fordul elő.

A 12. sorban:

⊗#|⊗x√y⊗ : √⊗ ⊗⊗ :)H4⊗1√t3)∫ : 4tΛεY#

Olvasat:

En Elig Čur : Īnanču Alip Tarqan : **atač**īma : adīrīldīm : esizim :

Fordítás:

Széles Ötven Civakodás Hiteles Hatalmas Tarqan vagyok. **Apács**(ká)mtól elváltunk. Gazdátlan

— *Két, egykor egymással történeti (történelmi) kapcsolatba került nép nyelvében egyaránt jelen lévő -č (-cs), kicsinyítő-becéző képző történetét, az átadás-átvétel irányát csupán írott előfordulásuk időrendje alapján nem lehet hitelesen megállapítani, mert a korábbi írott előfordulás önmagában még nem dönti (döntheti) el, hogy melyik nyelv vette át a másik nyelvből. Mi a viszonyuk egymáshoz.*

A -č (-cs) kicsinyítő képző története nyelvünkben bizonyított. (L. B. Lőrinczy Éva tanulmányát.)

Más a helyzet a mindkét nyelvben jelen lévő képzőbokok esetében. Ekkor meghatározó, hogy a képzőbokokat alkotó, összetapadt egyszerű kicsinyítő képzők melyik nyelvben fordultak elő (hiánytalanul), és melyikben nem. Mert amelyik nyelvben a képzőbokor bármelyik egyszerű összetevője hiányzott, az csakis átvevője lehet a másik nyelvben keletkezett képzőbokornak. S ez a tény (esetünkben) erősen „visszahat” a mindkét nyelvben jelen lévő egyszerű -č (-cs) kicsinyítő-becéző képző történetére, átvételének irányára is.

Nyelvünkben nem csak a -č (-cs), hanem az **-a**, **-e** kicsinyítő-becéző képző is jelen volt, pl.: *Bona* (Bonifác), *Bóda* (Boldizsár), *Dóra* (Dorottya), *Fora* (Florián); vagy: *Gere* (Gergely), *Györe* (György); *Lőre* (Lőrinc), *Mike* (Miklós), *Sike* (Sixtus). Ezért a **-ča** (-csa), **-čü** (-cse) képzőbokor létrejöttének feltételei adottak voltak. Olyan becéző neveket alkottunk velük, mint: *Julcsa*, *Ancsa*, *Marcsa*; vagy főnevet alkottunk: *vércse*; vagy becéztünk kicsinyítve: *tejcse*, *gyermekcse*.

Az ótörök nyelvben **-a**, **-ü** (>*e*) kicsinyítő-becéző képzők nem léteztek.

D. Bartha Katalin az összetett képző, vagy képzőbokor fogalmát az alábbiak szerint definiálja:

„a képzőbokok több egyszerű képző összetapadásából keletkeznek, olyan módon, hogy egy, már képzővel ellátott alapszóhoz újabb képző, esetleg több újabb, azonos vagy különböző funkciójú képzőelem járul, s idővel a nyelvérzék számára az összeforrt, több képzőelem együttesen tölt be valamilyen jelentésmódosító szerepet” (D. Bartha 1958)

A **-č** (-cs) kicsinyítő-becéző képzőhöz tapadt **-a**, **-e** kicsinyítő-becézők már az „ősmagyar korban” jelen voltak nyelvünkben, mert a korai Árpád-korban már helyneveket is alkottak velük. Pl.: Csengersima, mely név alapja a latin Simeon

(Simon), amely személynévből rövidüléssel és **-a** kicsinyítő képzővel jött létre a Sima: „1138//1329: *Sima*” Csenger közelségéből pedig később: Csengersima.

Vagy **-a ~ -e** képzővel az István régi Csépan változatából: *Csépa ~ Csépe*; Boldizsár > *Bolda*; János > *Jana*; Lőrinc > *Lőre*; Mihály > *Mihe*; Miklós > *Mike*; Péter > *Pete*.

Hely és személyneveink jelentős része kicsinyítő-becéző képzőkkel alkotott név.

Az ótörök nyelvben -a ~ -e (-ä) kicsinyítő-becéző képzők nem léteztek, így a -ča (-csa), -čä (-cse) mély és magas hangrendű képzőbokok csak ősnyelvünkben jöhettek létre! Csak nyelvünkéből kerülhettek az ótörök nyelvbe!

Mert „A *-csa/-cse* képzőbokor a *-cs* képzőhöz hasonló helyzetekben fordult elő már egészen az ősmagyar kortól, de ez a képzőbokor az ómagyar kor után is eleven személynévképző marad. Megjelenik ősi eredetű közszavakból létrejött személyneveken: TÖ.: *Feuche, Fiacha*; 1237: *Scimche*; 1282: *Magycha*; jövevénynevek rövidült változatához kapcsolódva: 1152: *Damacham*; TÖ.: *Eguche*; 1245: *Bnecha*; 1258: *Pouche*; 1275: *Ancha*; teljes alakú néven alig fordul elő: 1238: *Iwanche*.”

(Mozga Evelin Ildikó: „A *-d* képző a régi magyar személynevekben” Szakdolgozat, Debrecen 2009)

De ősi Géza nevünk is a **-csa** kicsinyítő képzőbokkal képzett szó:

„Méltóságnévből származik Géza nevünk, amely egy régi név téves másolatából ered. Szabályosan Gyejsa, Gyécse vagy Décse lenne. Ez egy török eredetű méltóságnév, amelyhez magyar kicsinyítő képző járult. Képző nélküli alakja mutatkozik meg a Csongrád megyei Algyő és Felgyő községek nevének második tagjában. Ez a név az Árpádok korában elég népszerű, több királyunk viselte. Később azonban feledésbe merült és csak a XIX. században elevenítették föl.” (Kálmán Béla 40)

Az Árpád-korban az alábbi **-csa, -cse** képzőbokkal alkotott településnevek fordultak elő:

1./ „**Erdőtarcsa** ’helység Nógrád megyében Pászótól dél-délnyugatra’ [1799: *Erdő Tarcsa* : Vályi 3: 460, de l. 1404/1406: *Tarcha* : ZsigmOkl. 2/1: 447 is]. A *Tarcsa* hn. Pusztaszn.-ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1211: *Tarsa* szn. (PRT. 10: 515); 1300: *Tarcha* szn. (ÁÚO. 10: 401). Az alapjául szolgáló szn. a m. *tar* ’tarka’ mn.-ből származik **-sa ~ -csa** kicsinyítő képzőbokkal.”

2./ „**Kistarcsa** ’1978-ban Kerepessel *Kerepestarcsa* néven egyesített helység Pest megyében’ [1773: *Kis Tarcsa*: LexLoc. 164, de l. 1352/1354: *Tarcha*: PestReg. 193 is]. A *Tarcsa* hn. sz.-i előzményéhez l. *Erdőtarcsa* szócikkét.”

3./ **Fejércse** ’1977-ben Hetével *Hetefejércse* néven egyesített település Szabolcs-Szatmár megyében a Beregi-Tiszaháton’ [1299: *Feyrche* : ZichyOkm. 1: 91]. Pusta sz.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 13. szd. vége: *Feierche* szn. (MNY. 10: 195). Az alapjául szolgáló szn. A sz.-ként [1219/1550: *Feier* :

VárReg. 86.] is alkalmazott m. R. N. *fejér* 'fehér' mn.-nek a kicsinyítő-becéző képzős származéka.”

4./ „**Gecse** 'helység Veszprém megyében Pápától észak-északkeletre' [1319: *Gueche* : AnjouOkm. 1: 526]. Pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1240: *Geche* szn. (Sztp. KritJ. 1: 205). Az alapjául szolgáló szn. talán a m. *Gergely* szn. Becéző változata.”

5. **Karcsa** 'helység Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Sárospataktól keletre' [1358: de villa *Karcha*: AnjouOkm. 7: 184]. A helység arról az érről kapta a nevét, amely innen húzódik Királyhalmec felé. A *Karcs* [+1214/1334: riuus *Karacha*: Fejér: CD, 3/1: 156, Szept. KritJ. 1: 96; 1254: iuxta *Karacha*: HazaiOkm. 7: 44] víznév nyelvi forrása a török *qara* 'fekete' származékában kereshető; vö. oszm. *Karaca* 'feketés, sötét', *Karaca* szn. L. 1211: *Karache* szn.”

6./ „**Kékcse** 'helység Szabolcs-Szatmár megyében Kisvárdától nyugat-északnyugatra' [1329: *Kekche*: ZichiOkm. 1: 321]. A *kék* színnév *-cse* kicsinyítő képzőbokros származékából keletkezett, talán szn.-i használaton keresztül. Mint sz. azt jelölhette, hogy viselőjének kék a szeme.”

7./ **Kötcse** 'helység Somogy megyében Balatonszárszótól dél-délkeletre' [1229: *Keccha* : PRT. 1: 695]. A szn.-ként is használatos m. *kék* mn. *-csa* képzőbokros származékából keletkezett.”

8./ **Köpcseny** 'ausztriai helység Burgenlandban a szlovák határnál; Kittsee' [1291: *Chuzthu*: Urk Burg. 2: 232; 1363: *Kuchche* : Csánki 3: 671; 1447: *Kewpche*: Csánki 3: 674; 1549: *Kepczen* : KranzmBürg. 82; 1680: *Köpcseny* uo.]. A magyar *kék* kicsinyítő funkciójú *-cse* képzős származékából keletkezett, talán szn.-i használaton át;”

9./ **Micske** 'romániai helység Biharban Margittától (Marghita) délnyugatra; Mișca' [1255/1300 k.: *mikche* : Györffy 1: 643]. Az elsődleges *Mikcse* névalak pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással; vö.: 1236: *Micche* szn. (ÁÚO. 7: 21). Az alapjául szolgáló szn. a *Miklós* szn.-nek a kicsinyítő-becéző alakja. Az újabb *Micske* változat *kcs* > *csk* hangátvetés eredménye.”

10./ „**Ramocsa** 'helység Zala megyében Lentitől észak-északnyugatra [1378: *Ramacha* : Csánki 3: 97]. Pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással; vö.: 1266: *Ramacha* szn. (HazaiOkm. 8: 102);” Továbbá: „Az alapjául szolgáló szn. annak a m. R. *Rama* [1299: ÁÚO. 10: 359] szn.-nek a kicsinyítő-becéző képzős származéka, amelynek előzménye a ném. R. *Rami* szn., *Ramo* szn. (Först.² 1243) lehetett.”

Az ótörök nyelvben A. von Gabain példái [általánosan kiegészítve kapcsolós zárójelben a szavak töveivel]:

„349. + *ča*, + *čä*: Kicsinyítő, intenzív; mint szóképző elem figyelembe vételéhez; lásd § 45. ”

„45. + *ča*, + *čä*: Kicsinyítő, intenzív (Deny § 517);
lásd a partikulákon § 349; azonos itt az Äquatival.

anča „egy pár”. [jak. *ān* 'начало', 'первый'; 'kezdet, eleje; első']

„57. +^o*q*, +^o*k*: kicsinyítő és egyebek.
ögük „anyácska” (*ög* „anya”).
yulak „kis vízfolyás, patak” (*yul* „vízfolyás”).
čöbik „zavarosság” (*čöp* „szemét és ilyenféle”).”

Nyelvünkben: „A *-k* képző neveken viszonylag ritkán bukkan fel, és akkor is inkább idegen eredetű nevek rövidült változatához járult: DömAd.: *Dumku*, *Zolku*; teljes névhez ritkán kapcsolódik: 1247: *Iwanc*; 1298: *Andork*; magyar alapszavakon alig fordul elő: 1237-1240: *Ekeshc*, *Hetenc*.” (Mozga Evelin Ildikó 2009)

További rövidült kicsinyítő képzős név változatok: *Jánk* ~ *Jánok* (János), *Lök* (Lőrinc), *Petk* (Péter). (Kálmán Béla 1966, 70)

Árpád-kori *-k* kicsinyítő képzős helyneveink:

1./ **Gyákos** ’romániai helység Erdélyben Erzsébetvárostól (Dumbrăveni) nyugat-északnyugatra; Giacăs’ [1337/1399: *Gyakusteleky*: Györffy 3: 553]. A *Jakab* szn. kicsinyítő-becéző alakjából, a m. R. *Jákus* [1214/1550: *Iacum* (lat. Tárgyragos alak): VárReg. 172.] keletkezett *j > gy* változással. Vö. ném. *Jakobsdorf* ’Gyákos’. — A rom. *Giacăs* ’Gyákos’ a magyarból való.”

2./ **Ják** ’helység Vas megyében Szombathelytől délre’ [1211/1252: *Iak*: Urk Burg. 1: 61]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1211: *Jac* szn. (PRT. 10: 507). Az alapjául szolgáló szn. a m. *Jakab* ~ R. *Jákob* [1138/1329: *Jacob*: MNy. 32: 132] szn.-nek a rövidüléssel becéző alakja.”

3./ **Vének** ’helység Győr-Sopron megyében Győrtől északkeletre’ [1093: „Octauum praedium est, quod a colono accepituocabulum *uueinic*” (= a nyolcadok birtok. Amely egy telepestől kapta nevét, *Vének*): PRT. 1: 591 (az évszámhoz l. Györffy 2: 640)]. Puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév talán a m. *vén* ’öreg’ kicsinyítő képzős származéka; vö. 1138/1329: ? *vín* azn. (MNy. 32: 133).”

Annak bizonyítása (miként a *-ča*, *-čä* esetében), hogy az ősi *-k* kicsinyítő képző nyelvünkől került (kerülhetett) az ótörök nyelvbe, kellő adatokkal nem rendelkezünk. Miként az ellenkezőjére sem. A *-čaq*, *-čäq* kicsinyítő képzőbórok Árpád-kori helységneveinkben nem fordul elő.

Ezért egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az ótörök nyelvben keletkezett. A *-k* kicsinyítő képző hiányával az ótörök *-čaq*, *-čäq* (*-ča+q*, *-čä+q*) kicsinyítő képzőbórok nem jöhetett volna létre.

A. von Gabain példái:

„46. +^o*čaq*, +^o*čäq*: kicsinyítő.
bičaq, *bičäq* „kis kés” (*bī* „kés”)
qoličaq „kis kar” (*qol* „kar”)

A *bičaq* szó nyelvünkben is jelen volt és van ma is. A TESz-ben az alábbiakat olvashatjuk:

„**bicsak** 1408: *Bichak* szn. (Csánki 5: 912); **1505**: „Vbum *Bychak* arganteum deauratum vnacum ferro” (OkISz.); 1799: *Bitsk, Bitsok* (Gyarmathi S.: Affinitas 223: NSz.); 1820: *bicsákja* gr. (Dugonics: Példabesz. 2: 280: NSz.) — ? *bécsajték*, ? *bicsajték* (Nyr. 37: 375); *bicsek* (EtSz. 1. *bicsak* a.); *bicsag*, *bicsakli* ((ÜMTSz.). **J**: 1.? 1505 k.: ’tör; Dolch | egyenes kard; Schwert’ (l. fent), 1549: ’ua’. (NytudÉrt. 50. sz. 85); 2. 1708: ’összecsukható kés; Klappmesser’ (PP.).

Vitatott eredetű. — 1. Török jövevényszó; vö.: CC. *bīčaq*; oszm. *bıçak* ; tat. *pəçaq*; alt. *pičaq*; jak. *bičax*: ’kés’. A török szó a *bīč-* ~ *bič-* ’vág’ ige származéka.”

Továbbá:

„Végső soron ugyanerre a török igejóra megy vissza *bicska* és *bicskia* szavunk is. Nem dönthető el, hogy a *bicsak* török jövevényszavaink melyik rétegébe tartozik; legvalószínűbb az, hogy a kun-besenyőbe. Ótörök eredetét hangtani kritérium hiánya, oszmán-török eredetét pedig túl korai előfordulása teszi kétségesé. Az oszmán-török hatás inkább csak ahhoz járulhatott hozzá, hogy a magyarban már meglévő szó használata gyakoribbá váljék. Esetleg figyelembe vehető a déli szláv nyelvek közvetítő szerepe is; vö. blg. N. *бичакчия* ’késes’; szb.-hv. N. *bičāk* ’kés’; szln. *bicsak*, *bicsek* ’bicska’. E származtatásnak némi gyengéje, hogy a magyar szónak a törökkel azonos ’kés, bicska’ jelentése csak viszonylag kései időből mutatható ki. — ” „A szó nagyszámú alakváltozata közül némelyik, így pl. a *bécsajték*, további vizsgálatra szorul. A N. *bizsók*, *birzsák* ’zsebkés’ (MTSz.) talán nem is tartozik ide. — A szlk. N. *bičak*; ukr. Kárp. *бучак*; le. R. *biczak*: ’kés’, sőt esetleg a délszláv népek idézett adatai is a magyarból valók.”

Legkorábbi magyar előfordulás már 1408-ban személynévként (!) a szó ótörök és mai magyar *bicsak* alakját mutatja. A legrégebb előfordulás ’kard’ jelentése az átadó nyelvből származhatott, ami oszmán-török hatásra változhatott vissza eredeti jelentésére.

— Nem érthetünk egyet a szó TESz által meghatározott származtatásával: „A török szó a *bīč-* ~ *bič-* ’vág’ ige származéka.”

A. von Gabain 46. +^o*čaq*, +^o*čäq*: kicsinyítő képzős példájában az ótörök szó nem a *bīč-* ~ *bič-* ’vág’ ige származéka, hanem a *bī* ~ *bi* ’kés’ –*čaq*, –*čäq* kicsinyítő képzővel ellátott *bīčaq* ~ *bīčäq* alakja. Jelentése: ’kis kés’. Miként ma nyelvünkben a szó minden változatának.

A TESz cikkírója véleményét a ’kard’ jelentés befolyásolhatta. Mert arra azért mégsem gondolhatunk, hogy nem ismerte az ótörök *čaq*, *čäq* kicsinyítő képzőket.

Az ótörök *bīčaq* szóval (majdnem) egyező *Bichak* (Bicsak) személynévhez milyen hangtani kritérium hiányzik? A *b* hanggal kezdődő ótörök szavak szóközi *i* hangjának már az ótörök nyelvben rendre előfordultak *i* hangváltozatai, pl.: „*bīr*, *bir*, *biri* hier, rechts, Süden”, vagy: „*bīš-*, *biš-* reifen, reif”.

Helységneveinkben nem fordul elő, ami későbbi kun jövevény voltát támogathatja. Személyneveinkben nem csak magyar, hanem a szomszédos szláv és német eredetű szótövekhez kapcsolódva is előfordul. Csak néhány példa a telefonkönyvből:

Babcsák, Bobcsek
 Bernyicsek
 Csifcsák
 Hereycsek
 Hodoscsek
 Hornycsek
 Hrabcsák, Hrabcsek
 Jafcsák
 Jakubcsák, Jakubcsek
 Jefcsák
 Juszcsák
 Klopccsek
 Knapccsek
 Kopccsek
 Krafccsek
 Kristófcák
 Kufcsák
 Ledcsák
 Loviscsek
 Matiszcsák
 Moravccsek
 Ofcsák, Ovcsek
 Oryzcsák
 Poliszcsák
 Rabcsák
 Ragcsák
 Ruszcsák
 Szurovcsek
 Viltcsek
 Zofcsák ~ Zsofcák

A felsorolásból kitűnik, hogy a *-čaq* (-csak) *-čäq* (-csek) mély és magas hangrendű kicsinyítő képző nem mindig a mély és hangrendű név csonkított szótövéhez (vagy szavához) kapcsolódik, pl.: Hodoscsek, Krafccsek. Vagy mindkettő kapcsolódik egyazon szóhoz: Hrabcsák, Hrabcsek; Jakubcsák, Jakubcsek.

Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a *-čaq* (-csak) *-čäq* (-csek) kicsinyítő képző ótörök eredetű nyelvünkben.

Összefoglalás

A nyelvünkbe került „nyugati ótörök” jövevényszavaink vizsgálatától eltérően, a keleti ótörök nyelvvel egykor létező kapcsolataink csak a keleti ótörök nyelvbe került szórványainkkal deklaráálhatók.

Csak annak a folyamatnak a vizsgálatával lehet e kapcsolatok létezését megállapítani, ahogy ősi szavainkat és egyes kicsinyítő képzőinket átvéve, „beépültek” egykor a „keleti” ótörök nyelvbe.

E vizsgált, pár szóból álló nyelvi anyag egyelőre nem túl nagy, de turkológusaink, nyelvészeink még bővíthetik.

A szavak átadás-átvételének lehetősége feltehetően még a türk birodalmak létrejötte előtt, az ázsiai hun és avar korszakban volt lehetséges, mert nyelvünk hatása még a mongol (és koreai) nyelvben is érvényesült. (L.: *kār* ~ koreai *kel*; *kārgā* ~ koreai *kelda, kēda*.) Az ujugrok pedig sohasem hagyták el belső-ázsiai hazájukat. A nyelvünkéből átvett, vizsgált szavak szócsaládjai a török népek nagy kiterjedésű nyelvföldrajzi területén elterjedtek.

Annamarie von Gabain *Alttürkische Grammatik* c. könyve glosszáriumában néhány olyan szóval, nyelvtanában pedig kicsinyítő-becéző képzőkkel találkozhatunk, amelyek nyelvünk ősi rétegébe tartoznak.

E szavak és kicsinyítő-becéző képzők előfordulását az ótörök nyelvben oly módon is igazoltam, hogy a „TÜRİK BITIG Language Committe of Ministry of Culture and Information of RK” adatbázisának ótörök felirataiban is megkerestem, és előfordulásuk soraival együtt nyelvünkre is lefordítottam.

Pl. a „*kārākū*” (kerekü) szavunkat a turfáni Irk Bitig (*The Book of Omens*) „Jóslatok Könyve” című kézírásos műben találtam meg *'čadır, sátor'* jelentéssel. A nomádok sátra *'kerek'* volt, s az ótörök *čadır* szóból származik *sátor* szavunk is.

E könyv (feltehetően másolat, és) nincs keltezve. Valószínű, hogy Krisztus születése után a 9-10. században keletkezett ó-ujgur nyelven.

Tavaly (2010-ben) az Azerbadzsán Köztársaság Nagykövetségén rendezett Nemzetközi Konferencián Hoppál Mihály említette, hogy az ujugur nyelvben több szavunk létezik. Az ó-ujgur nyelvből máig maradtak nyelvünkéből átvett jövevények, amelyeket szakszerű módon kellene vizsgálni.

1995-ben, a ZMTE Kilencedik (Tapolcai) Magyar Őstörténeti Találkozásán Cey-Bert Róbert vendégeként az ujugur *Nyat Tohnyaz* helyszíni felkérésre „kaspásból” felírt a táblára húsz, általa közösnek vélt (mai) ujugur–magyar szót:

„Ujugrok Belső Ázsiában élő török nyelvet beszélő kis nép. A hivatalos kínai történelmi források szerint a hunok voltak őseik. Mára nem maradt sok hun szó a nyelvben, de sikerült megtalálni több mint 200 szót, amelyik kiejtése, értelme hasonló a magyarban és az ujugurban.

Például:

magyar: alma, ujugur: alma;

magyar: árpa, ujugur: árpa;

magyar: atya, ujugur: atya;

magyar: anya, ujugur: anya;

magyar: átlép, ujjur: átlép;
 magyar: bátor, ujjur: bátor;
 magyar: botlás, ujjur: botlás;
 magyar: bocsát, ujjur: bosat;
 magyar: bér, ujjur: ber;
 magyar: didereg, ujjur: titireg;
 magyar: kutat, ujjur: kutat;
 magyar: késik, ujjur: késik;
 magyar: gyavas, ujjur: juvas;
 magyar: csomó, ujjur: csomak;
 magyar: oktat, ujjur: oktat;
 magyar: pocsék, ujjur: pocsek;
 magyar: pecsét, ujjur: pecset;
 magyar: söpör, ujjur: söpör;
 magyar: szakáll, ujjur: szakáll;
 magyar: takács, ujjur: takács.

A hunoknak és magyaroknak Ázsiából való elvándorlását senki nem tudja tagadni. Az ujjurok sohasem vándoroltak Európa felé, de a mai napig a két nyelvben közös alapvető szavak maradtak fenn.” (Nyat Tohnyaz (Ujjuria) **Ősi magyar kapcsolatok** A Kilencedik (tapolcai) Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai, Tapolca 1994, 22. (Budapest Zürich 1995)

Nyat Tohnyaz rögtönözve idézett szavai nem szótári alakok. Emlékeim szerint Magyarországon kezdte meg felsőfokú tanulmányait, de nem nyelvészeti szakon. Nem tudhatta, hogy szavak egyeztetése nem csupán (a mai) formai, hanem más kritériumok alapján (is) történik.

Rögtönzött rövid előadásának idézett szavaihoz annyit meg kell jegyezni, hogy többségüket – kilenc szót – ótörök eredetű jövevényszónak tartunk: *alma, árpa, bátor, bocsát, bér, késik, ok, seprű, szakáll*. Finnugor eredetűnek az *anya, atya, lép, csomó* szót.

Ujjur *'anya, atya'* szó nem létezik, csak az ótörökkel ma is azonos *ana, ata*, mert nyelvükben nincs *'ny'* és *'ty'* hang. Ugyanezek az ótörök szóalakok léteztek a csagatájban, középtörökben, oszmánliban, és más török nyelvekben. (Martti Räsänen)

Nyelvünkben az *anya* az ősi *an*, az *atya* pedig az ősi *at* szó fejleménye. A szóvégi *-a* mindkét (mai) *'anya, atya'* szavunknál kicsinyítő képző, vagy egyes számú 3. személy birtokos személyrag.

Az *csomak* szóval egyeztetett *csomó* szavunknak a finnugor eredetű *csom* a szótöve.

Ismeretlen eredetű a *botlik*; hangutánzó a *didereg, kutat, pocsék* szavunk; szláv eredetű a *pecsét*; bizonytalan a *takács* szó.

A *gyavas* szót így nem ismerjük, ha csak nem a *javas*, amit a melléknévi *'jó'* alapján urali eredetűnek tart nyelvudományunk.

Nyat Tohnyaz „egyeztetései” mindenképpen rámutatnak a szavak létre,

vagy összetéveszthető hasonlóságukra az ujjur nyelvben. Felhívják figyelmünket a hasonló módon, csupán „érdekességként csöpögtetett”, tudományosan nem ellenőrzött ujjur adatokra. Arra a feltevésre, hogy ma is vannak — lehetnek ősi nyelvünkől származó szavaink az ujjur nyelvben. S ezek lehetséges kigyűjtése, felmérése és tisztázása — helyszíni kutatásra ösztönözhetné nyelvtudományunk jeles képviselőit.

A nyelvtudományunk által eddig képviselt monoton egyoldalú nyelvi összefüggéseket át kell értékelni. Számos szavunk altaji kapcsolatainak „további vizsgálatait igénylő” kinyilatkoztatást pedig nem csak deklarálni, hanem el is kell (kellett volna már!) végezni.

Irodalom

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára Akadémiai Kiadó, Budapest 1967

Agrároldal.Hu Élősködők-okozta betegségei II.

Architecture of Mongolia (Wikipedia)

Balázs Géza: *Gyermekecske, gyermekcske, gyermekcse* e-nyelv.hu (2011. 05. 16.)

Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Bp., 1967.

Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza* Gondolat Kiadó, Budapest 1975.

Bárczi Géza: *A magyar nyelv múltja és jelene* Gondolat Kiadó, Budapest 1980.

Böő István Dr.: *Juhok gyakoribb parazitózisai (Élősködők-okozta betegségei II.)* Agrároldal.hu

D. Bartha Katalin: *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1958.

Dedinszky Gyula: *A csabai kolbász*, Tevan Kiadó 1998.

Gabain, A. von: *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, Otto Harrasovitz, 1950.

Gáspár Margit: *A kutyáról az emberre áterjedő betegségek és élősködők* (Orpheus Á.E. 2005.05.06.)

A Magyar Őstörténeti Találkozó iratai, Tapolca, 1994. Budapest — Zürich 1995.

Kálmán Béla: *A nevek világa*, Sprinter Kiadó, IV. kiadás 1988.

Kelemen Ivett: *A 'hely' jelentésű képzők komparatív vizsgálata*. Szakdolgozat. Debrecen 2008.

Kiss Jenő: *MNy.* 1975: 335-7.

Kiss Jenő: *MNy.* 1976: 947.

Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Akadémiai Kiadó Bp. 1997.

Magyar Nyelv XCVI. ÉVF. 2000. 3. szám

Mozga Evelin Ildikó: A *-d* képző a régi magyar személynevekben Szakdolgozat, Debrecen 2009.

Nyat Tohnyaz: Ősi magyar kapcsolatok, Kilencedik (Tapolcai) Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai, iratai, Tapolca, 1994. Budapest — Zürich 1995.

Oszkó Beatrix: MTA Ny. Tud. Int. 1997: 267-9.

Posgay Ildikó: A Kárpát nyelvátlasz magyar lexikai elemei 368.

Räsänen, Martti: Versuch eines etymologischen wörterbuchs der türksprachen Helsinki, 1969.

Szekeres István: A székely és az ótörök írás jeltörténete Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest 2008.

TÜRIK BITIG Language Committe of Ministry of Culture and Information of RK.

Ucsiraltu/Obrusánszky Borbála: A hun nyelv szavai, Bp. 2008.

Yurt (Wikipedia)

ZMTE Hatodik Magyar Őstörténeti Találkozó (1991) Előadásai és Iratai Budapest – St. Gallen, 2005.